

WOJCIECH DZIEDUSZYCKI, JERZY FOGEL (Poznań)

GRÓD WCZESNOŚREDNIOWIECZNY W ŚREMIE

I. DZIEJE I STAN BADAŃ

Zainteresowanie¹ relikdami wczesnośredniowiecznego grodu śremskiego znajdowało swój wyraz w literaturze przedmiotu od połowy XIX w. Najwcześniej wymienia grodzisko hr. E. Raczyński w 1842 r., lokalizując je na terenie ówczesnego cmentarza żydowskiego². Lapidarne wzmianki o stanowisku znaleźć można również u późniejszych autorów: W. Schwartz³, O. Kolberga⁴, M. Sokołowskiego⁵, M. R. Witanowskiego⁶, S. Kozierowskiego⁷, w *Słowniku Geograficznym*⁸. I. Zakrzewski⁹ odnotował w 1887 r., że grodzisko śremskie jest „rozcięte na 2 połowy przez poprowadzoną przez nie żwirówkę”, a więc już silnie zdewastowane. Bliższą charakterystykę stanowiska dał K. Potkański¹⁰, wskazując na strategiczną funkcję grodu w Śremie. W literaturze nowszej dyskutowano typ, jaki reprezentuje grodzisko. J. Dylík¹¹ określił je jako pierścieniowate, dolinne, śródzalewowe, płaskie. Inaczej W. Kowalenko¹² uznał je raczej jako stożkowate, otoczone wałem i rowem. Jak wynika z podanych przez niego wymiarów stanowiska (średnica 35 m, wys. 4 m), brał on pod uwagę wyłącznie teren położony na południe od szosy po-

¹ Dziełem dra W. Dzieduszyckiego jest opracowanie ceramiki; pozostałą część artykułu przygotował dr J. Fogel.

² E. Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski*, t. I, Poznań 1842, s. 298 - 299.

³ W. Schwartz, *Materialien zur prähistorischen Kartographie der Prov. Posen*, Poznań 1875, s. 5.

⁴ O. Kolberg, *Lud, W. Ks. Poznańskie*, seria IX, Kraków 1875, cz. I, s. 34.

⁵ M. Sokołowski, *Ruiny na ostrowie Jeziora Lednicy*, Kraków 1876, s. 11.

⁶ M. R. Witanowski, *Materyały do mapy archeologicznej*, Światowit, t. VIII, 1907/1908, s. 79.

⁷ S. Kozierowski, *Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Kola do Ujścia w świetle nazw geograficznych*, *Slavia Occidentalis*, t. V, 1926, s. 116.

⁸ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XII, Warszawa 1892, s. 37, 43.

⁹ I. Zakrzewski, *O grodach Wielkopolski*, *Zapiski Archeologiczne*, z. 1, 1887, s. 5.

¹⁰ K. Potkański, *Pisma pośmiertne*, Kraków 1922, t. 1, s. 456 - 457.

¹¹ J. Dylík, *Analiza geograficznego położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski*, *Badania Geograficzne*, z. 16/17, Poznań 1936, s. 84 oraz mapa.

¹² W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII w.)*, Poznań 1933, s. 169, 307 oraz mapa.

znańskiej (identycznej lokalizacyjnie z w.w. żwirówką). Za W. Kowalenką także W. Hensel¹³ umieścił obiekt na mapie grodzisk stożkowatych. Podobnie sklasyfikowała je (z zastrzeżeniem) Z. Hilczerówna¹⁴, datując na podstawie materiału powierzchniowego początki grodu na fazę D wczesnego średniowiecza (druga poł. X — pocz. XI w.) według systemu Hensla. Ostatnio od strony geograficzno-historycznej zanalizowała stanowisko T. Dunin-Wąsowicz¹⁵. Inne informacje o grodzisku śremskim w nowszym piśmiennictwie noszą charakter ogólnikowy¹⁶.

Niektórzy z wymienionych autorów usiłowali przypisać grodowi w Śremie starszą perspektywę chronologiczną. K. Potkański twierdził, że założenie grodu poprzedziło intensywne wcześniejsze osadnictwo otwarte, zaś H. Münch uważał, że gród posadowiony został na stanowisku kultury łużyckiej¹⁷.

Grodzisko było wielokrotnie penetrowane przez J. Kostrzewskiego przed I wojną światową oraz w dwudziestoleciu międzywojennym¹⁸. Lustracje stanowiska prowadzone były także w 1957 oraz 1963 r.¹⁹ Wyniki wszystkich tych akcji nie zostały szczegółowiej zrelacjonowane w literaturze. Dotychczasowy zasób wiadomości o grodzisku w Śremie jest zatem bardzo skromny. Fakt ten razi na tle dużego zainteresowania okazywanego przez historyków grodowi śremskiemu oraz jego niemalej roli we wczesnośredniowiecznej Polsce.

II. OPIS STANOWISKA

Grodzisko wczesnośredniowieczne w Śremie (stanowisko 7)²⁰ położone jest w prawobrzeżnej części miasta przy szosie prowadzącej w kierunku Bnina, Kórnik i Poznania, w odległości 500 m na północny wschód od zwartej zabudowy miejskiej, na terenie tzw. „Żydowskich Gór”. Leży wśród nisko położonych, podmokłych terenów zalewowych Warty (ryc. 1). Od strony

¹³ W. Hensel, *Budownictwo obronne za czasów pierwszych Piastów*, w: *Początki państwa polskiego, Księga Tysiąclecia*, Poznań 1962, t. 1, ryc. 45 (mapa).

¹⁴ Z. Hilczerówna, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 197, 308 - 309, tabela XIX, nr 8, mapa 5.

¹⁵ T. Dunin-Wąsowicz, *Zmiany w topografii osadnictwa wielkich dolin na Nizinie Środkowoeuropejskim w XIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 92 - 96.

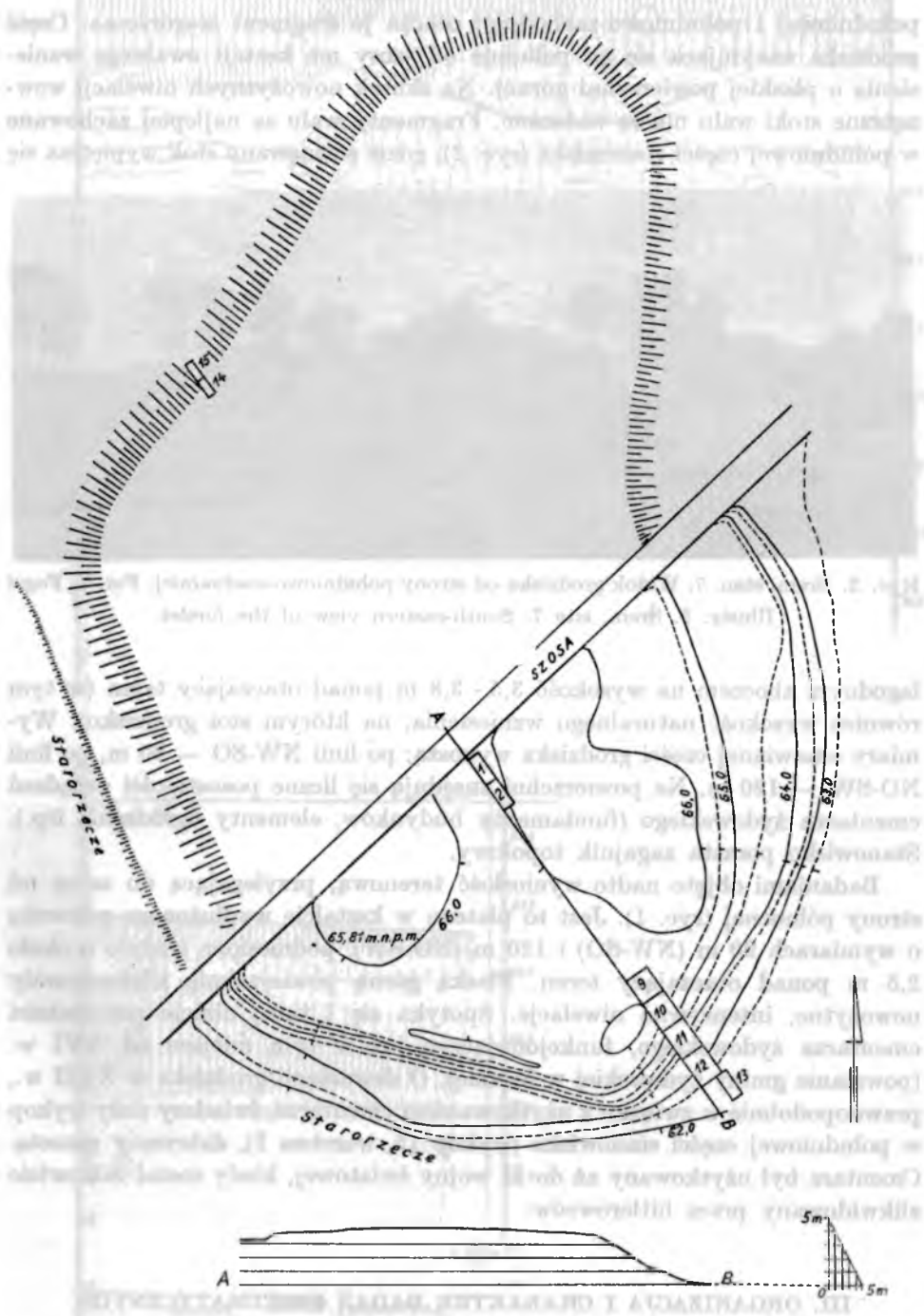
¹⁶ W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Mapa grodzisk w Polsce*, Wrocław 1964, s. 44 oraz załączona mapa, kwadrat III E, nr 85 (bez określenia typu grodziska).

¹⁷ H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946, s. 50.

¹⁸ Adnotacje w archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu,teczka „Śrem” oraz M. Piaszykowska, *Nabytki Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w latach 1938 - 1939*, *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. X, 1959, s. 239.

¹⁹ Adnotacje w archiwum MAP,teczka „Śrem” oraz W. Śmigiełski, *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1956 i 1957*, *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. X, 1959, s. 285.

²⁰ Według nomenklatury w archiwum MAP,teczka „Śrem”.

Ryc. 1. Śrem, stan. 7. Plan warstwicowy grodziska z zaznaczeniem wykopów. Pomiary i kreślenie — J. Fogel, przerys — L. Fijał.

Illustr. 1. Śrem, site 7. Stratification plan of the fortlet, with marked excavations

południowej i południowo-zachodniej otacza je fragment starorzecza. Część grodziska znajdująca się na południe od szosy ma kształt owalnego wzniesienia o płaskiej powierzchni górnej. Na skutek nowożytnych niwelacji wewnętrzne stoki wału nie są widoczne. Fragmenty wału są najlepiej zachowane w południowej części stanowiska (ryc. 2), gdzie zewnętrzny stok wypiętrza się

Ryc. 2. Śrem, stan. 7. Widok grodziska od strony południowo-wschodniej. Fot. J. Fogel

Illustr. 2. Śrem, site 7. South-eastern view of the fortlet

łagodnym zboczem na wysokość 3,5 - 3,8 m ponad otaczający teren (w tym również wysokość naturalnego wzniesienia, na którym stoi grodzisko). Wymiary omawianej części grodziska wynoszą: po linii NW-SO — 60 m, po linii NO-SW — 120 m. Na powierzchni znajdują się liczne pozostałości urządzeń cmentarza żydowskiego (fundamenty budynków, elementy ogrodzenia itp.). Stanowisko porasta zagajnik topolowy.

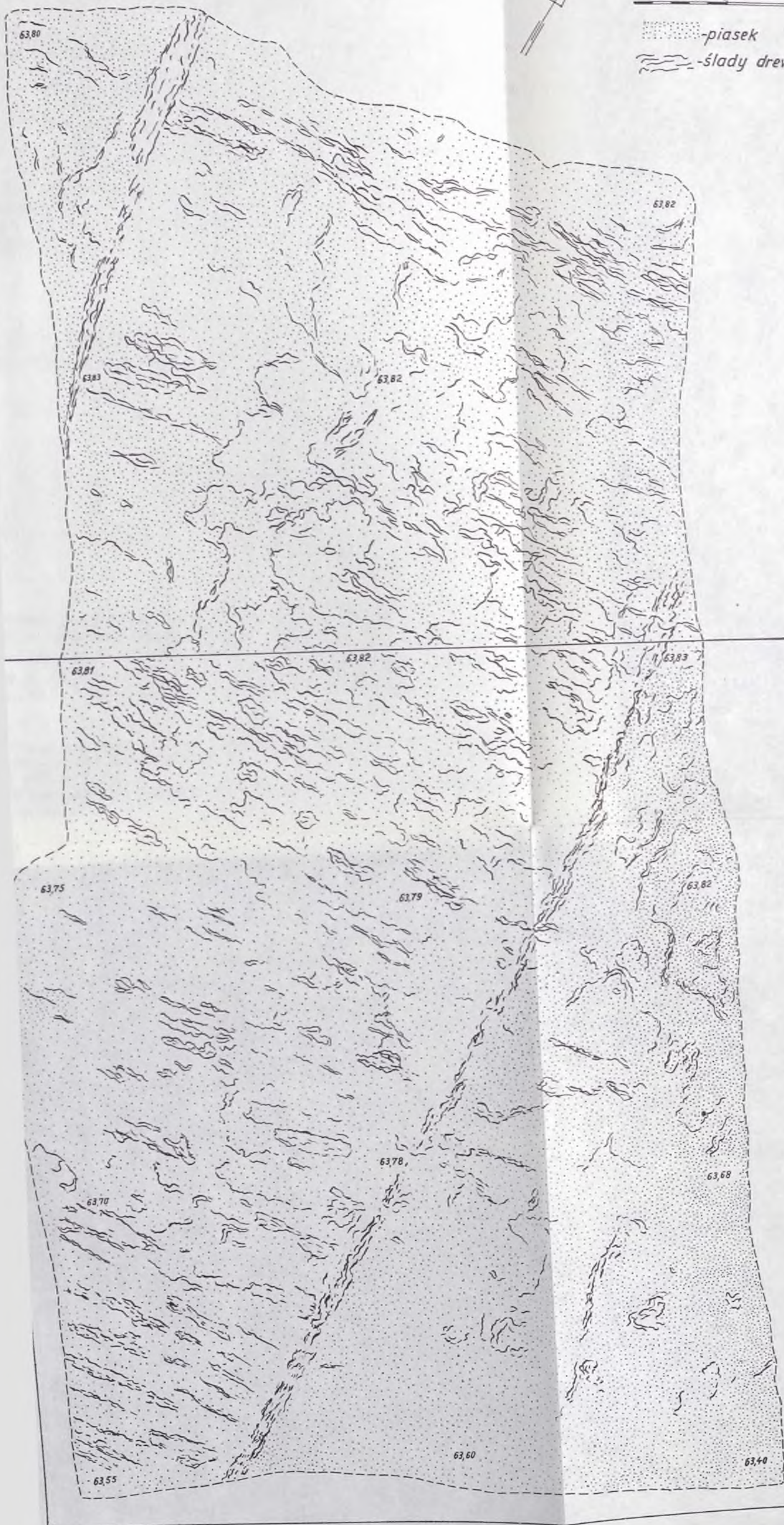
Badaniami objęto nadto wyniosłość terenową, przylegającą do szosy od strony północnej (ryc. 1). Jest to plateau w kształcie wydłużonego półowalu o wymiarach 90 m (NW-SO) i 120 m (NO-SW), podniesione średnio o około 2,5 m ponad otaczający teren. Płaską górną powierzchnię zdeformowały nowożytny, intensywne niwelacje. Spotyka się i tutaj obficie pozostałości cmentarza żydowskiego, funkcjonującego już w tym miejscu od XVI w. (powstanie gminy żydowskiej w Śremie). O dewastacji grodziska w XVII w., prawdopodobnie w związku z użytkowaniem cmentarza, świadczy duży wykop w południowej części stanowiska (wykop 12, warstwa I), datowany monetą. Cmentarz był użytkowany aż do II wojny światowej, kiedy został całkowicie zlikwidowany przez hitlerowców.

III. ORGANIZACJA I CHARAKTER BADAŃ SYSTEMATYCZNYCH

Stacjonarne badania wykopaliskowe na grodzisku śremskim prowadziła Katedra Archeologii Polski i Powszechnej UAM w Poznaniu we wrześniu 1967 r., na zlecenie i z kredytów Wojewódzkiego Zarządu Dróg Publicznych

-piasek
-ślady drewna

Wyk. 10

Ryc. 4. Śrem, stan. 7. Wykopy 9, 10, warstwa II4. Rzut poziomy pozostałości drewnianoziemnych konstrukcji wału obronnego.
Rys. — Z. Karolczak, przerys — I. Fijał

Illustr. 4. Śrem, site 7. Excavations 9, 10, layer II4. Horizontal view of the remains of wooden-earth constructions of the defensive rampart

w Poznaniu²¹. Prace miały charakter ratunkowy i związane były z przebudową szosy poznańskiej. Pod nadzorem naukowym prof. dr. hab. Jana Żaka kierowali nimi mgr Jerzy Fogel i mgr Łucja Pawlicka-Nowakowa, przy pomocy studentów archeologii i etnografii UAM.

Badania skoncentrowano w trzech rejonach (ryc. 1): na odcinku przylegającym bezpośrednio od południa do szosy (wykopy 1, 2), zagrożonym przez planowane roboty drogowe, dalej — w południowo-wschodniej części stanowiska (wykopy 9 - 13), czyli w miejscu domniemanego przebiegu wału i u jego podnóża, wreszcie w północno-zachodniej partii obiektu (wykopy 14, 15). O lokalizacji i eksploracji wykopów 9 - 15 zdecydował fakt, że przyszłe roboty drogowe miały spotęgować i tak bardzo zły stan zachowania grodziska, wykluczając je praktycznie z rejestru stanowisk kwalifikujących się w przyszłości do ponownych badań archeologicznych. Łącznie zbadano powierzchnię 107 m². Wykopy oparto na osi stanowiska, wytyczonej po linii NW-SO (azymut 34°12')²², w odległości 35 m na NO od reperu siec

Tabela 1

Wydzielone poziomy osadnicze

Poziom osadniczy	Warstwy kulturowe			Istotne fakty kulturowe	Chronologia
	wykop 1 - 2	wykop 9 - 13	wykop 14 - 15		
I		VI, V, IV, Ib, c, d	Złóża wtórne	faza osady otwartej, grobla przy osadzie	druga połowa X w.
II	III, II d	III, IIa, II ₁₋₁₂		budowa grodu (wał starszy, wyrównanie majdanu)	X/XI — pierwsza połowa XI w.
III	IIc, IIb			pożar zabudowy majdanu	połowa XI — druga połowa XI w.
IV	IIa			niwelacja popożarowa	XII - XII/XIII w.
V		II ₁		częściowe zniszczenie wału starszego i budowa młodszego	XIII w. (szczególnie pierwsza połowa XIII w.)
VI	I	IIx, Ia, I		poważne zniszczenie wału, niwelacje na dużą skalę	połowa XIII w. (?), XIV - XV w. oraz czasy późniejsze

państwowej, znajdującego się na stanowisku. Pomiarów głębokości dokonywano w odniesieniu do tegoż reperu. Eksplorację prowadzono w ramach warstw kulturowych, stosując w dwóch przypadkach warstewki mechaniczne (wykop 2, warstwa II d — 5 warstewek mechanicznych; wykopy 9 - 11, warstwa II — 12 warstewek mechanicznych). W obrębie zespołów wykopów

²¹ Wstępne informacje o wynikach badań — por. J. Fogel, w: *Informator Archeologiczny, Badania 1967*, Warszawa 1968, s. 276 - 277, tenże, w: *Dzieje Śremu*, Warszawa-Poznań 1972, s. 13 - 18.

²² W niniejszej pracy przyjmuje się, dla ułatwienia, że wyznaczona oś stanowiska biegnie po linii N - S.

zebrano następujące warstwy kulturowe (numeracja rosnąca ku calcowi):
wykopy 1 - 2 — I, IIa, IIb, IIc, IID, III,
wykopy 9 - 13 — I, Ia, Ib, Ic, Id, II, IIx, IIa, III, IV, V, VI, VII (calec),
wykopy 14 - 15 — I, II, III, IV (calec).

Ze względu na znaczną odległość między trzema zgrupowaniami wykopów nie udało się przeprowadzić pełnej korelacji stratygraficznej. Tym niemniej obserwacja stratyfikacji (ryc. 3), poparta analizą zawartości kulturowej nawarstwień (głównie ceramiki), umożliwiła wydzielenie 6 poziomów osadniczych dla całości stanowiska. Charakteryzuje je orientacyjnie tabela 1. Pominęto w niej treść wykopów 14 - 15, w obrębie których zaobserwowano wyłącznie złoża wtórne.

IV. ZAWARTOŚĆ KULTUROWA

1. OBIEKTY NIERUCHOME

I poziom osadniczy

W południowo-wschodnim narożniku wykopu 11 zaobserwowano jamę, związaną z warstwą V, przecinającą warstwę VI. Jej średnica wynosi około 1 m, głębokość około 0,70 m. W rzucie pionowym kształt jamy jest klepsydrowaty, spowodowany przewężeniem części środkowej. Północny zasięg jamy wyznacza pionowo wbity kolek. Na wypełnisko jej składały się nawarstwienia gliny, intensywnej spalenizny z węglami drzewnymi oraz przepalone kamienie. W ich obrębie zanotowano pozostałości konstrukcji drewnianych w postaci trzech smug rozłożonych belek poziomych, z których dwie wyznaczają jak gdyby narożnik jakiegoś założenia, ze śladem po pionowym słupie w jego wnętrzu. Jama nie dostarczyła materiału ruchomego. W tym stanie rzeczy bliższe określenie funkcji tudzież chronologii obiektu jest niemożliwe.

Do I poziomu osadniczego zaliczamy nadto obiekt zanotowany we fragmentarycznej postaci w wykopie 13 na wysokości zalegania warstwy Ib. Są to pozostałości konstrukcji drewnianych, z których wyższe partie zachowały się źle i prezentują się jako smugi rozłożonego drewna, układające się przeważnie wzdłuż osi NW-SO, rzadziej po linii NO-SW. Biegają one względem siebie równolegle, a sporadycznie prostopadle. W obrębie smug i towarzyszących im przeciemnień występują przepalone kamienie, węgiel drzewny i spalenizna tudzież szczątki roślinności wodnej.

W partiach niższych (ryc. 5) konstrukcje są dość dobrze zachowane (zwłaszcza w południowej części wykopu 13) z powodu znacznego nawilgocenia gruntu (bliskość starorzecza Warty). Całość konstrukcyjna spoczywała na dębowych legarach, położonych dwupoziomowo na osi NW-SO, równolegle względem siebie w odległości 0,8 - 1,0 m. Grubość legarów dochodziła średnio do 0,3 m, długość (wyznaczająca zarazem szerokość konstrukcji) sięgała 4 m. Dwa z czterech odkrytych legarów zakończone były z jednej strony

W sumie omawiany obiekt wyglądał następująco. Dolne poziomy układu spoczywały na solidnych podwalinach z pni dębowych, łączonych przy użyciu techniki hakowej i zrębowej. Wyższe partie tworzyły nasyp, na który składały się mniejsze pnie i gałęzie, prawdopodobnie późniejszego gatunku drzew (brzoza, leszczyna), ułożone rusztowo, roślinność wodna, kamienie, wszystko to przesypane ziemią. Obfitość spalenizny i przepalonych kamieni wskazuje, że górne partie uległy zniszczeniu wskutek pożaru.

Interpretacja konstrukcji napotyka na poważne trudności. Zlokalizowanie układu w niewielkiej odległości od wału grodu (7 m), równoległe do niego, a dalej użycie techniki hakowej i zrębowej przemawiałoby za umocnieniami przedwała, tym bardziej że ustalone datowanie (2 poł X w.) nie odbiega znacząco od chronologii najstarszej partii wału. Przeciwno takiej hipotezie argumentuje jednak brak jakichkolwiek nawiązań stratygraficznych między nawarstwieniami z pozostałościami wału a omawianymi konstrukcjami. W świetle tego faktu decydujemy się, z poważnym zastrzeżeniem, na określenie ich jako fragmentu drogi, a raczej grobli. Biegła one przez podmokły, nisko położony teren zalewowy ku samej osadzie bądź do przeprawy przez jedno z ramion (starorzeczy) Warty, stanowiąc element kombinowanego (groble — brody — mosty) przejścia przez rzekę i jej rozgałęzienia²³. Odkrycie grobli kojarzy się w jakiś sposób z informacją z 1242 r., mówiącą o moście nad „czarnym Strumieniem”, czyli rozlewiskiem, znajdującym się w pobliżu naszego stanowiska²⁴. Dokument książęcy, traktujący o obowiązku naprawy mostu przez ludność wsi klasztoru lubińskiego, nie nakłada, lecz usuwa tę najpewniej dawną powinność²⁵. Płyne stąd oczywisty wniosek, że wspomniany most istniał już przed 1242 r. i to znacznie, jeśli się zważy tradycyjną, często nie zmienianą przez stulecia lokalizację tego rodzaju urządzeń. Stosunkowo najbliższą formalnie, funkcjonalnie oraz chronologicznie (a zarazem geograficznie) analogią dla grobli śremskiej jest obiekt odkryty w Gieczu (grobla pałowo-rusztowa, umocniona ziemią i kamieniami), założona przy grodzie w XI - XII w.²⁶

II poziom osadniczy

Na wykopach I i 2, w warstwie II_d wystąpiły smugi rozłożonego drewna, układające się w większości po linii NO-SW, rzadko po linii NW-SO (wykop 2). Zły stan zachowania drewna uniemożliwia określenie wymiarów oraz często-

²³ S. Chmielewski, w: *Dzieje Śremu*, Warszawa-Poznań 1972, s. 24; T. Dunin-Wąsowicz, *Zmiany...*, s. 93 - 94.

²⁴ S. Chmielewski, w: *Dzieje...*, s. 24, 42; T. Dunin-Wąsowicz, *Zmiany...*, s. 94.

²⁵ S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII - XIII)*, Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski, z. II, Kraków 1927, s. 46.

²⁶ B. Kostrzewski, *Gród w Gieczu w świetle źródeł pisanych i wykopalisk*, „Z Otchłani Wieków”, r. XX, 1951, z. 9 - 10, s. 153; T. Malinowski, *Odkrycie drogi wczesnohistorycznej w Gieczu*, „Z Otchłani Wieków”, r. XX, 1951, z. 9 - 10, s. 189 - 196.

tliwości występowania elementów konstrukcyjnych. Wydaje się, że na wykopie 1 poziomów tych było blisko 20 oraz że zalegały one średnio co 0,1 m. Poszczególne układy opadały w kierunku północnym. Pozostałości przypominają nieco swym charakterem konstrukcję rusztową wału obronnego, wszakże przyjęcie takiej interpretacji jest nieuzasadnione z innych powodów. Domniemany wał musiałby biec na odcinku wykopów 1 i 2 po linii NO-SW lub NW-SO, co nie jest zgodne z morfologią stanowiska. Poza tym czoło wału musiałoby być zwrócone tutaj ku południowi, jak sugeruje to zaleganie pionowe konstrukcji drewnianych, tzn. ku wnętrzu grodu. Dodajmy, że analizowane układy obserwowaliśmy na całej długości wykopów 1 - 2, wynoszącej łącznie 10 m. Jest to dla Śremu wielkość tego rzędu, że w wypadku istnienia wału dawałby prawie pełne, a nie tylko wycinkowe pojęcie o jego konstrukcji. Brak podstaw, by twierdzić, że uchwycono w badaniach tylko część szerokości wału. W tej sytuacji sądzimy, że idzie tu raczej o drewniano-ziemne układy wyrównujące teren pod przyszły gród (majdan).

W ramach II poziomu osadniczego na wykopach 9 - 11 zarejestrowano na głębokości warstwy II₂₋₁₂ najistotniejsze dla całego stanowiska układy konstrukcyjne, a mianowicie elementy pierścieniowatego wału obronnego. Uwidoczniły się one w postaci słabo, choć czytelnie zachowanych pozostałości drewnianych konstrukcji rusztowych. W rejonie kulminacji wału zanotowano około 20 - 26 poziomów konstrukcyjnych spiętrzonych na wysokość 2,0 - 2,5 m. Zalegają one w pionie co 4 - 10 cm, rzadziej 10 - 12 cm, przedzielone warstewkami drobnoziarnistego piasku. Szczątki belek pod ciśnieniem nawarstwień zostały sprasowane do grubości 2 - 3 cm (wyjątkowo 6 cm). Na wysokości warstewki mechanicznej II₂ (zalegającej najwyżej) smugi rozłożonego drewna były jeszcze stosunkowo mało czytelne w poziomie. Dopiero na poziomie warstewki II₃ zarysowały się wyraźniejsze ciągi, wyznaczające m. in. prostokątny kaseton²⁷, którego dłuższe boki układały się równoległe do przebiegu wału (NO-SW). Jeden z boków dłuższych kasetonu wyznacza ślad po belce (belkach?) obrzeżającej, biegnący po wyżej wskazanej osi, po przekątnej wykopu 10. Przebieg drugiego dłuższego boku wyznacza kolorystyczne zróżnicowanie ziemi (warstwa II_x), odnotowane w północno-zachodnim narożniku wykopu 9. Od wspomnianej granicy odbiega pod kątem prostym ślad po belce (belkach?), zakreślający jeden z krótszych boków kasetonu. Elementów drugiego krótszego boku nie uchwycono. Pierwotna szerokość kasetonu wynosiła około 4 m, długość natomiast musiała być większa niż 6,5 m. W granicach kasetonu większość smug drewna układa się po linii NW-SO, tj. prostopadle do biegu wału. Odległość w poziomie między smugami wynosi średnio 10 - 20 cm. W północnej połowie kasetonu występują także (w mniejszej liczbie) smugi zorientowane po osi NO-SW, a więc prostopadle do poprzednich. Podobne ukierunkowanie smug zauważono na zewnątrz

²⁷ Pojęcie kasetonu wprowadzam na określenie pewnej modularnej jednostki budowy wału, o bliżej nie sprecyzowanej konstrukcji (rama ujmująca ruszt, skrzynia).

kasetonu, w północno-wschodniej części wykopu 9. Pozostałości konstrukcji drewnianych nie wystąpiły natomiast poza kasetonem w północno-zachodniej części tegoż wykopu (warstwa II_x). W partii południowo-wschodniej wykopu 10, to znaczy również poza kasetonem, smugi były bardzo nieliczne, a ich układ nie był przejrzysty. Na poziomie warstewki mechanicznej II₄ układ pozostałości konstrukcji drewnianych nie ulega zasadniczo zmianie (ryc. 4). Stan ich zachowania jest jednak lepszy, stąd całość staje się bardziej czytelna. W obrębie opisywanego kasetonu orientacja smug pozostaje taka sama, z tym że w północnej połowie zwiększa się liczba smug równoległych do biegu wału (NO-SW). Nie wykluczone, że północna połowa kasetonu stanowi w rzeczy samej odrębny układ konstrukcyjny oraz, że mamy do czynienia na badanej płaszczyźnie nie z jednym kasetonem, ale z dwoma (wymiarów dwóch mniejszych kasetonów wynosiłyby wtedy ca 4,0 × 3,5 m). Nieco niżej (warstewka II₆) natęży się występowanie pozostałości poza kasetonem (2 kasetonami?). W południowo-wschodniej części wykopu 10 dawne belki były układane na linii NW-SO. Trudno natomiast odczytać kierunek zalegania konstrukcji po zachowanych smugach w obrębie przeciemia (warstwy II_x), znajdującego się w północno-zachodnim narożniku wykopu 9. Wydaje się, że pierwotnie konstrukcje te nie należały do wału i można je zinterpretować jako rozsypisko wału. Generalnie układy konstrukcyjne wyglądają podobnie aż do poziomu warstewki mechanicznej II₈ włącznie. Na jej wysokości zaobserwowano we wschodniej części wykopu 10 spaleniznę towarzyszącą konstrukcjom drewnianym.

Reasumując stwierdzamy, że warstwa II₂₋₁₂ zawiera pozostałości jądra pierścieniowatego wału obronnego, drewniano-ziemnego, zbudowanego w konstrukcji rusztowej. Poszczególne poziomy rusztu, zalegające co kilka lub kilkanaście cm, ujęte były w ramy z belek, łączone chyba na zrąb (?), tworzące prostokątne kasetony o wymiarach ca 4,0 × 3,5 m (?). Kasetony te były orientowane dłuższymi bokami równoległe do biegu wału. Na odcinku wykopu 10 obserwujemy prawdopodobnie podwójny rząd kasetonów. Biorąc pod uwagę brak pozostałości konstrukcji drewnianych w samym południowo-wschodnim narożniku wykopu 10 (ryc. 4), a jednocześnie z drugiej strony sposób zalegania pionowego smug w rejonie sąsiadującym (poziom smug podnosi się w kierunku południowo-wschodnim — ryc. 3), można wnosić zasadnie, że wspomniany narożnik wykopu 10 wyznacza zewnętrzne lico wału. Lico wewnętrzne natomiast zakreśla z całą pewnością warstwa II_x w północno-zachodnim narożniku wykopu 9 (pozostałości konstrukcji drewnianych na tym odcinku w obrębie warstwy II także podnoszą swój poziom w kierunku lica wału). Wał składał się najprawdopodobniej z podwójnego rzędu kasetonów i miał około 8 (10) m szerokości w dolnych partiach. W obrębie kasetonów belki układane były równoległe bądź prostopadłe do biegu wału, przy czym przeważała pierwsza orientacja. Nie sposób powiedzieć, czy kasetonowe wiązania rusztu stosowano także w wyższych, nie zachowanych partiach wału. Pierwotna wysokość wału grodu śremskiego osiągała

z pewnością kilka metrów (u grodów słowiańskich wynosiła zwykle 4 - 8 m)²⁸. Gatunek drewna użytego do budowy wału jest w zasadzie niemożliwy do określenia ze względu na zły stan zachowania konstrukcji. Było to przypuszczalnie, podobnie jak w innych grodach wczesnopolskich, głównie drewno dębowe²⁹. Stosowano jednak m. in. (chyba sporadycznie) także drewno pośledniego gatunku (brzoza). Stopa wału spoczęła prawdopodobnie na gruncie wyroszczonym gałęziami (warstwa IIa). Budowę wału poprzedziły niwelacje terenu (warstwa III).

Śremski wał obronny, choć zalicza się do typu powszechnie realizowanego przy budowie prapolskich (a zwłaszcza wielkopolskich) grodów obronnych, nie znajduje wszakże ściślejszych odpowiedników, zachowując swój rys specyficzny.

W III i IV poziomie osadniczym nie stwierdzono pozostałości obiektów nieruchomych.

V poziom osadniczy

Najmłodszą spośród zachowanych elementów fazę wału obronnego reprezentują słabo czytelne szczątki konstrukcji drewnianych w postaci smug po belkach, zanotowane na wysokości warstewki mechanicznej II₁ na wykopach 9 - 10. Nie zaobserwowano różnic w formie i charakterze tych konstrukcji z układami, jakie zalegały niżej, a które zaliczyliśmy do II poziomu osadniczego.

VI poziom osadniczy

W występującej w północno-zachodnim narożniku wykopu 9 warstwie II_x (wyklinowującej się na warstwie II) ujawniono śladowe pozostałości konstrukcji drewnianych, których układ w większości przypadków nieczytelny, sporadycznie odpowiadał orientacji i charakterowi konstrukcji wałowych z warstwy II. Warstwa II_x jest najprawdopodobniej nawarstwieniem rozsypiskowym pochodzenia wałowego, występującym na wewnętrznym stoku wału.

W nowożytnym nadkładzie znacznej miąższości (warstwa I), pokrywającym powierzchnię wszystkich eksplorowanych odcinków wystąpiły bardzo liczne groby wchodzące w zespół cmentarza żydowskiego. Największa częstotliwość grobów dała się zauważyć na wykopie 1, 2, 9; dalej ku południowi wyraźnie maleje. Z warstwą I związane są nadto nowożytnie wkopy niegrobowe, w tym duża jama w północno-zachodnim narożniku wykopu 12, datowana monetą na połowę XVII w. Należy przypuszczać, że i tego rodzaju obiekty powstały w połączeniu z użytkowaniem cmentarza żydowskiego.

²⁸ W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1965, s. 439; B. Miśkiewicz, *Studia nad obronnością polskiej granicy zachodniej w okresie wczesnofeudalnym*, Poznań 1961, s. 62.

²⁹ W. Hensel, *Słowiańszczyzna...*, s. 440.

2. MATERIAŁY RUCHOME

Ceramika

Materiały ceramiczne stanowią najliczniejszą grupę źródeł odkrytych w trakcie eksploracji warstw kulturowych grodziska śremskiego. Złożyło się na nie 670 fragmentów naczyń wydobytych z niezakłóconych stratygraficznie nawarstwień i 1060 fragmentów pochodzących z warstw niwelacyjnych

Tabela 2

Śrem, stanowisko 7. Zestawienie fragmentów ceramiki odkrytej w ramach poziomów osadniczych

Poziom osadniczy	Chronologia	Ceramika									Razem
		górami obtaczana			całkowicie obtaczana			silnie obtaczana stalowo-szara			
		brzuśce	brzegi	dna	brzuśce	brzegi	dna	brzuśce	brzegi	dna	
I	druga połowa X w.	53	5	7	63	5	5				138 20,5%
II	X/XI – pierwsza połowa XI w.	13	4	1	33	9	3				63, 9,5%
III	połowa XI - druga połowa XI w.	5	5	1	182	50	15				258 38,4%
IV	XII - XII/XIII w.	8	4		98	17	9				136 20,3%
V	XIII w. (szczególnie pierwsza połowa XIII w.)	1			63	4	5	2			75 11,3%
Razem		80	18	9	499	85	37	2			670 100%

(tab. 2, 3). Z warstw osadniczych pochodzi łącznie 107 fragmentów górą obtaczanych, tj. 16% ogółu ceramiki, 561 fragmentów naczyń całkowicie obtaczanych, tj. 83,7% oraz 2 ułamki naczyń stalowo-szarych — 0,3% (tab. 4). Materiał ten stanowi najważniejsze źródło do rozważań nad chronologią poszczególnych poziomów osadniczych. Jako zespół ceramika śremska tworzy

Tabela 3

Śrem, stanowisko 7. Zestawienie fragmentów ceramiki odkrytej w ramach warstw niwelacyjnych

Wykopy	Ceramika					Razem
	górami obtaczana	całkowicie obtaczana	toczona			
			stalowo-szara	ceglasta	ceglasta — szklwiwna	
14 - 15	15	300				315
1 - 2, 9 - 13	25	700	10	6	4	745
Razem	40	1000	10	6	4	1060

Tabela 4

Śrem, stanowisko 7. Zestawienie udziału naczyń według technik wykonania

Poziom osadniczy	Chronologia	Ceramika			Razem
		górną obtaczana	całkowicie obtaczana	silnie obtaczana stalowo-szara	
I	druga połowa X w.	65	73		138
		47%	53%		
II	X/XI – pierwsza połowa XI w.	18	45		63
		28,5%	71,5%		
III	połowa XI – druga połowa XI w.	11	247		258
		4,5%	95,5%		
IV	XII - XII/XIII w.	12	124		136
		8,5%	91,5%		
V	XIII w. (szczególnie pierwsza połowa XIII w.)	1	72	2	75
		1,3%	96%	2,7%	
Razem		107	561	2	670
		16%	83,7%	0,3%	100%

wiodący element poznawczy tej gałęzi wytwórczości wczesnośredniowiecznej w mikroregionie śremskim³⁰. W niniejszym opracowaniu rozpatrywano następujące cechy technologiczno-techniczne i morfologiczne analizowanych naczyń: granulację domieszki (wydzielono tu 4 główne grupy od poniżej 0,10 cm do powyżej 0,30 cm), technikę wykonywania naczyń, wypał (przełom, barwa powierzchni), grubość ścianek i den. Stosowano również pomiary wysokości, średnicy brzegu, największej wydętości brzuśca, den, średnicy znaków i odcisków garncarskich. Na tej podstawie wydzielono 9 grup naczyń (w tym ostatnią tworzą pokrywy), 7 grup krawędzi, 4 grupy den, 4 grupy znaków garncarskich, 7 grup wątków ornamentacyjnych. Dane te po zsynchronizowaniu umieszczono w tabelach zbiorczych. Również tabelarycznie potraktowano dane dotyczące okazów analogicznych do ceramiki śremskiej, pochodzących z innych terenów Wielkopolski, Śląska, Kujaw i Pomorza³¹.

³⁰ Wśród prac dotyczących m.in. ceramiki tego mikroregionu wymienimy: Ł. Kujawska, *Znalezisko wczesnohistoryczne i późnośredniowieczne ze Strumian, w pow. średzkim*. Przegląd Archeologiczny, t. VIII, 1948, z. 1, s. 83 - 91; W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. I, Poznań 1950, t. II, Poznań 1953, t. III, Warszawa 1959; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. IV, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972; Z. Hilczerówna, *Dorzecze...*, 1967. Niezwykle pomocnymi w interesującym nas zakresie są także wyniki prac na pobliskim wczesnośredniowiecznym grodzisku bnińskim (A. Pałubicka, *Grodzisko wklęsłe w Bninie, pow. śremski*, w: *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim, Grodzisko wklęsłe*, pod red. J. Żaka, Poznań 1975, s. 11 - 184).

³¹ Generalnie stosowano system chronologiczny wypracowany dla ceramiki wielkopolskiej przez W. Hensla (tenże, *Studia i materiały...*, t. I, s. 5). Uwzględniono także ustalenia Z. Hilczerówny odnoszące się do zespołów południowo-wielkopolskich (*Dorzecze...*, s. 50 i n.).

Materiał rozpatrywano w ramach poziomów osadniczych, akceptując najbardziej charakterystyczne przemiany uchwycone w danym okresie. Następnie przeanalizowano zagadnienie roli ceramiki w wyznaczaniu podstaw chronologicznych poziomów osadniczych stanowiska śremskiego, a także problemy związane z przestrzenno-chronologicznymi związkami zespołu.

Charakterystyka formalno-technologiczna ceramiki

I poziom osadniczy

Z poziomu I uzyskano 138 fragmentów naczyń glinianych, co stanowi z ogólnej liczby analizowanych 20,5% (tab. 2). W tym naczynia górą obtaczane stanowiły 47% (65 fragmentów), naczynia całkowicie obtaczane — 53% (73 fragmenty — tab. 4).

Rozpatrując cechy technologiczne naczyń górą obtaczanych stwierdzamy, że w zakresie domieszki dominowała grupa średnioziarnista (69%), choć widoczne jest też współwystępowanie domieszki bardzo grubej (powyżej 0,30 cm), którą stanowiły ziarna tłuczni. Ponadto stwierdzono, że u 69% naczyń ścianki sięgają grubości rzędu powyżej 0,90 cm, dominuje brunatny kolor powierzchni i wielobarwny przełom. Na powierzchni 26,0% naczyń stwierdzono występowanie ornamentyki, z tym że dominują wątki żłobków dookólnych (40,2%), a następnie linii falistej — 26,5% (tab. 7). Widoczne są tu też ślady obmazywania naczyń.

Wśród form naczyń górą obtaczanych w ramach I poziomu obserwujemy występowanie dużych okazów zasobowych (grupa 1) oraz mniejszych, o tulipanowato wygiętym brzegu (grupa 2). Grupa 1 stanowi 20% ogółu naczyń, podobnie też kształtuje się frekwencja okazów grupy 2 (tab. 5). Krawędzie naczyń reprezentowane są przez formy zaokrąglone łagodnie — grupa 1 — i ukośnie lub prosto ścięte — grupa 2 (tab. 6, ryc. 7). Wśród naczyń poziomu I zaobserwowano także występowanie naczyń o cechach przejściowych (grupa 3, niektóre okazy grupy 6 — zob. ryc. 6).

Dna naczyń górą obtaczanych w przeważającej liczbie reprezentowane są przez okazy płaskie (grupa 1), o grubej domieszce, w większości osiągają 6 - 8 cm średnicy i grubość od 0,5 - 2,0 cm. W dwóch przypadkach zaobserwowano wystąpienie odcisku osi (nieruchomej) o średnicy dochodzącej do 1,5 - 2,0 cm (tab. 9).

Naczynia całkowicie obtaczane wykonane zostały w 73,8% z gliny o domieszce średnioziarnistej, grubość ścianek w 70,5% mieściła się w klasie 0,60 - 0,90 cm grubości. Dominowała tu też brunatna barwa ich powierzchni. W zakresie ornamentyki stwierdzono, że 69% naczyń posiadało powierzchnię zdobioną (tab. 8). Dominowały tu żłobki dookólne (51, 2%), liczny też jest udział rozwiniętych wątków strefowych grupy 5, 6 i 7 (zob. ryc. 9). Naczynia reprezentowane są przez 4 (20%) i 6 (10%) grupę morfologiczną (tab. 5). Krawędzie tych naczyń należą do 3, 4 i 6 grupy (tab. 6). Dna naczyń repre-

Tabela 5

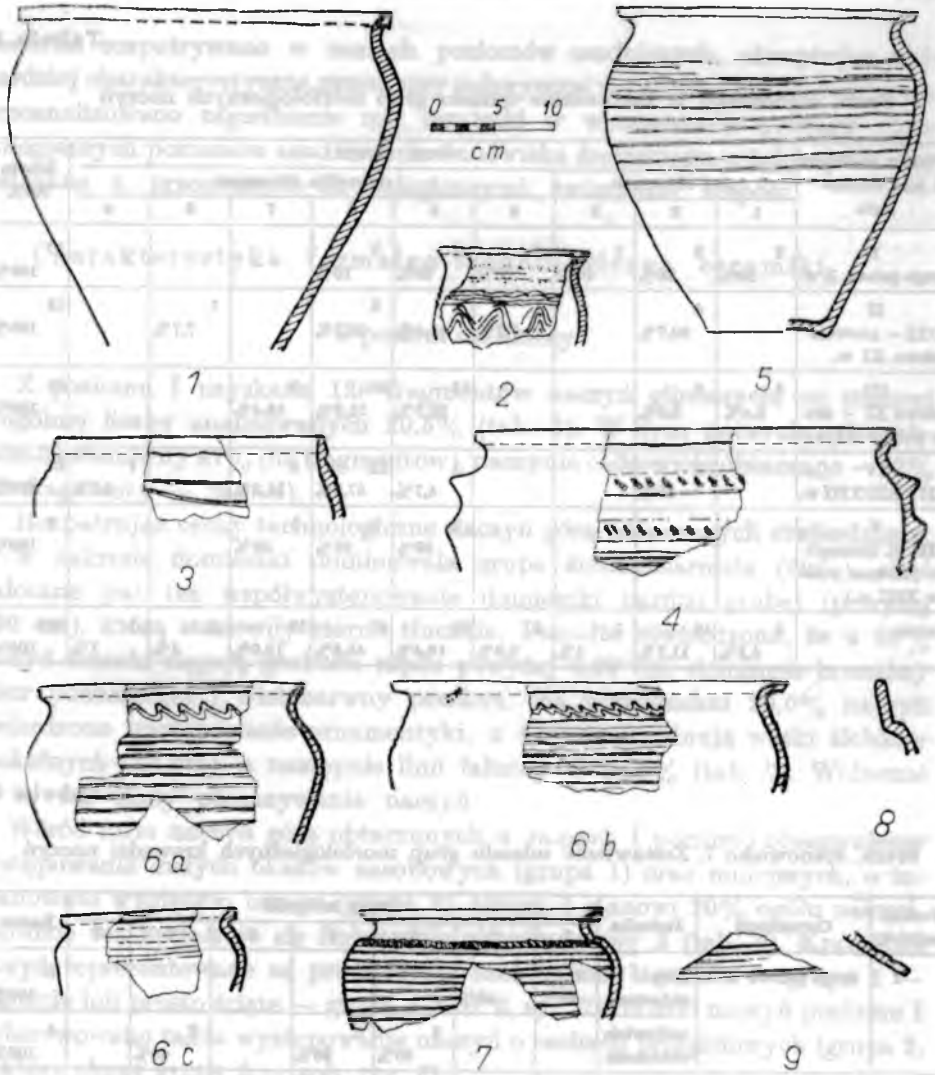
Śrem, stanowisko 7. Zestawienie udziału grup morfologicznych naczyń

Poziom osadniczy i jego chronologia	Grupy naczyń									Razem 100%	
	górną obtaczane			całkowicie obtaczane							
	1	2	3	4	5	6	7	8	9		
I druga połowa X w.	2 20%	2 20%	1 10%	2 20%	2 20%	1 10%					10 100%
II X/XI – pierwsza połowa XI w.		4 30,7%		1 7,7%	2 15,4%	5 38,5%		1 7,7%			13 100%
III połowa XI – druga połowa XI w.	3 5,4%	2 3,6%			13 23,3%	28 51,3%	9 16,4%				55 100%
IV XII - XII/XIII w.		4 19%			1 4,7%	12 57,8%	3 14,3%		1 4,7%		21 100%
V XIII w. (szczególnie pierwsza połowa XIII w.)					2 50%	1 25%	1 25%				4 100%
Razem	5 4,8%	12 11,7%	1 1%	3 2,9%	20 19,4%	47 45,6%	13 12,6%	1 1%	1 1%		103 100%

Tabela 6

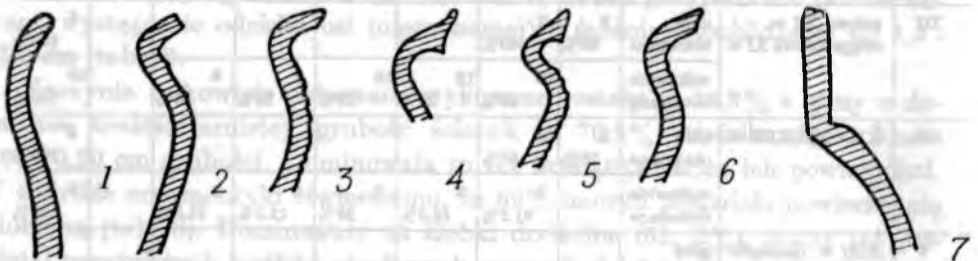
Śrem, stanowisko 7. Zestawienie udziału grup morfologicznych krawędzi naczyń

Poziom osadniczy	Chronologia	Technika	Grupy krawędzi							Razem
			1	2	3	4	5	6	7	
I	druga połowa X w.	górną obtaczane	3 60%	2 40%						5 100%
		całkowicie obtaczane			2 40%	1 20%		2 40%		5 100%
II	X/XI – pierwsza połowa XI w.	górną obtaczane	3 75%	1 25%						4 100%
		całkowicie obtaczane	1 11%	2 22,5%	1 11%	3 33,5%		1 11%	1 11%	9 100%
III	połowa XI w. – druga połowa XI w.	górną obtaczane	3 60%	2 40%						5 100%
		całkowicie obtaczane		10 20%	12 24%	13 26%	7 14%	8 16%		50 100%
IV	XII - XII/XIII w.	górną obtaczane	2 50%	2 50%						4 100%
		całkowicie obtaczane		5 31,2%	3 18,8%	4 25%	2 12,5%	2 12,5%		16 100%
V	XIII w. (szczególnie połowa XIII w.)	górną obtaczane								–
		całkowicie obtaczane	1 20%		1 20%	3 60%				5 100%

Ryc. 6. Śrem, stan. 7. Główne grupy morfologiczne naczyń

Illustr. 6. Śrem, site 7. Main morphologic groups of vessels

Ryc. 7. Śrem, stan. 7. Grupy krawędzi naczyń

Illustr. 7. Śrem, site 7. Groups of rims of the vessels

Tabela 7

Śrem, stanowisko 7. Zestawienie technologiczno-morfologicznych cech naczyń górą obtaczanych

Poziom osadniczy i jego chronologia	Doniczka				Barwa powierzchni		Przełom		Grubość ścianek			Ornamentyka		Grupy ornamentyki							Razem
	do 0,10 cm	0,10 - 0,20 cm	0,20 - 0,30 cm	0,30 cm	popie- lata	bru- natna	jedno- bar- wy	wiele- bar- wy	do 0,60 cm	0,60- 0,90 cm	0,90 cm	orna- ment	brak	1	2	3	4	5	6	7	
I druga połowa X w.	4 6,9%	40 69%	14 24,1%	14 24%	44 76%		58 100%		18 31%	40 69%	15 26%	43 74%	6 40,2%	3 20,3%	4 26,5%			1 6,5%	1 6,5%		58 100%
II X/XI – pierwsza połowa XI w.	7 41,5%	6 35%	4 23,5%	2 11,8%	15 88,2%		17 100%		10 58,5%	7 41,5%	5 29%	12 71%	2 40%						3 60%		17 100%
III połowa XI – druga połowa XI w.	1 10%	7 70%	2 20%	6 60%	4 40%		10 100%		9 90%	1 10%	3 30%	7 70%		1 33,5%	2 66,5%						10 100%
IV XII - XII/XIII w.		9 75%	3 25%	4 33,5%	8 66,5%		12 100%		9 75%	3 25%	3 25%	9 75%			3 75%	1 25%					12 100%
V XIII w. (szczególnie pierwsza połowa XIII w.)		1 100%			1 100%		1 100%			1 100%		1 100%									1 100%

Tabela 8

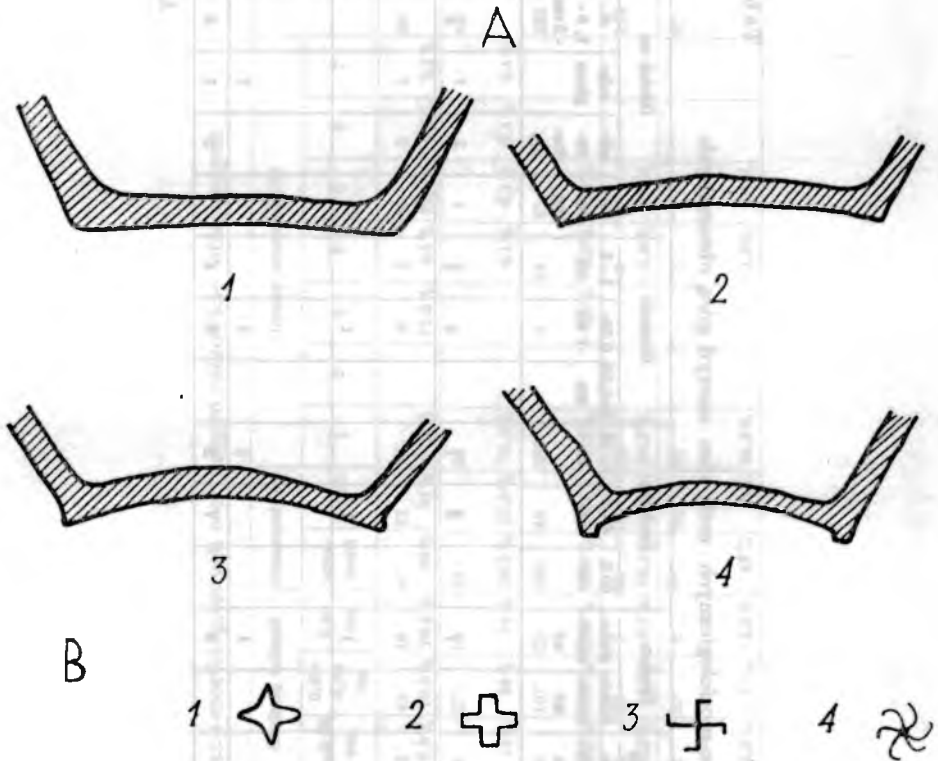
Śrem, stanowisko 7. Zestawienie technologiczno-morfologicznych cech naczyń całkowicie obtaczanych

Poziom osadniczy i jego chronologia	Domieszka				Barwa powierzchni		Przełom		Grubość ścianek			Ornamentyka		Grupy ornamentyki							Razem
	do 0,10 cm	0,10 - -0,20 cm	0,20 - -0,30 cm	0,30 cm	pople- lata	bru- natna	jedno- barw- ny	wielo- barw- ny	do 0,60 cm	0,60- -0,90 cm	0,90 cm	orna- ment	brak	1	2	3	4	5	6	7	
I druga połowa X w.	2 2,9%	50 73,8%	12 17,5%	4 5,8%	15 22,5%	53 77,5%		68 100%	2 2,9%	48 70,5%	18 26,6%	47 69%	21 31%	24 35,3%		6 8,8%	4 5,9%	10 14,7%	2 2,9%	1 1,4%	68 100%
II X/XI – pierwsza połowa XI w.	4 9,5%	26 61,9%	10 23,6%	1 4,7%	21 50%	21 50%		42 100%	5 12%	27 64%	10 24%	33 78,5%	9 21,5%	26 63,6%			3 9,1%	1 3,1%	2 6,1%	1 3,1%	42 100%
III połowa XI – druga połowa XI w.	20 8,7%	183 78,5%	22 9,6%	7 3,2%	181 78%	51 22%	7 3%	225 97%	50 21,6%	157 67,6%	25 10,8%	190 81,9%	42 18,1%	156 68,2%	1 0,5%	16 8,4%	17 8,9%				232 100%
IV XII - XII/XIII w.	52 45,2%	59 51,3%	4 3,5%		27 23,5%	88 76,5%	15 13%	100 87%	44 38,2%	70 61%	1 0,8%	95 82,5%	20 17,5%	90 78,2%		3 3,2%	2 2,1%				115 100%
V XIII w. (szczególnie pierwsza połowa XIII w.)	29 43,5%	34 50,5%	3 4,5%	1 1,5%	15 22,5%	52 77,5%	17 25,5%	50 74,5%	42 62,5%	23 35%	2 2,5%	55 82%	12 18%	52 74,6%		1 1,8%	2 3,6%				67 100%

Tabela 9

Śrem, stanowisko 7. Zestawienie technologiczno-morfologicznych cech den naczyń górą obtaczanych

Poziom osadniczy i jego chronologia	Ilość den naczyń górą obtaczanych	Grupy den				Domieszka				Barwa powierzchni		Przełom		Średnica			Grubość			Odcisk osi					
		1	2	3	4	do 0,10 cm	0,10 - 0,20 cm	0,20 - 0,30 cm	0,30 cm	brunatna	popielata	jednobarwny	wielobarwny	do 0,50 cm	0,50 - 1 cm	1 - 2 cm	ruchoma	nieruchoma	zalepiana	∅ 1,5 - 2 cm	∅ 3 cm				
I druga połowa X w.	7	6	1			1	2	4	7			7		6	1		3	4			2		2		
II X/XI - pierwsza połowa XI w.	1		1			1			1			1		1			1								
III poł. XI - druga połowa XI w.	1	1					1		1			1			1		1				1			1	
Razem	9	7	2			2	3	4	9			9		7	2		5	4			2		1	2	1

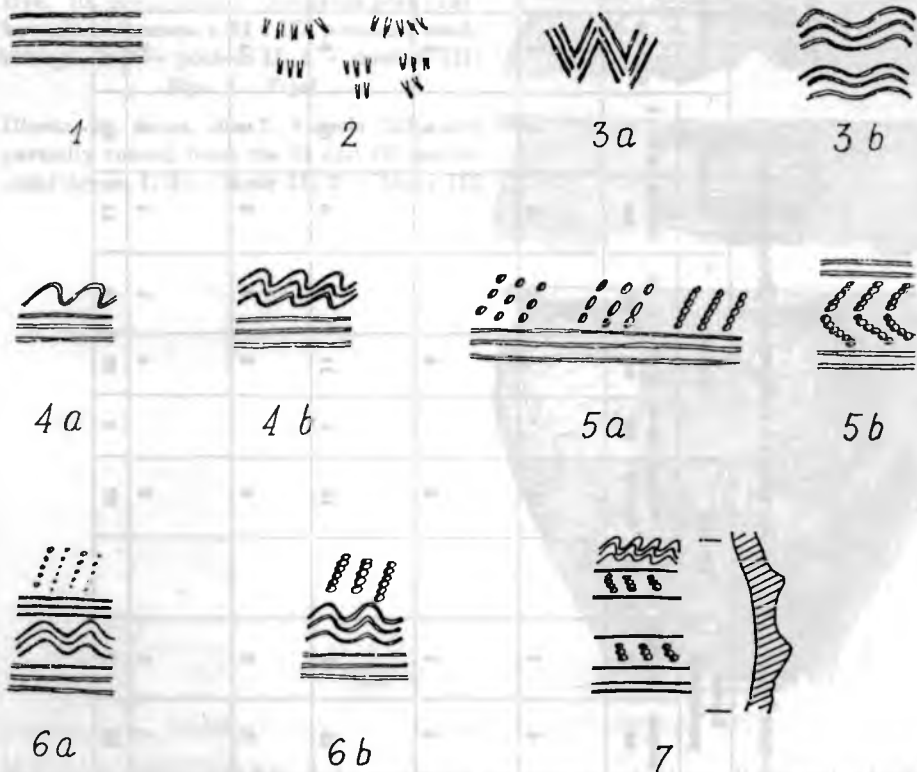
Ryc. 8. Śrem, stan. 7. Grupy morfologiczne den (A) i znaków garncarskich (B)
 Illustr. 8. Śrem, site 7. Morphologic groups of bottoms (A) and potters' marks (B)

zestawione są przez 2, 3 i 4 grupę, o dominującej domieszce średnioziarnistej, średnicy w większości 6 - 8 cm i grubości do 0,50 cm. Na jednym z okazów zaobserwowano zastosowanie bardzo drobnej podsypki, przypuszczalnie popiołu (tab. 10). Nie uchwycono występowania znaków garncarskich.

II poziom osadniczy

Materiał ceramiczny II poziomu osadniczego reprezentowany jest przez 63 fragmenty naczyń, tj. 9,5% ogólnej ilości (tab. 2). W tym naczynia górą obtaczane stanowią 28,5%, a całkowicie obtaczane 71,5% (tab. 4).

Wśród naczyń górą obtaczanych zaobserwowano zwiększenie się udziału domieszki średnioziarnistej do 41,5%, dominację brązowej barwy powierzchni i wielobarwnego przełomu. Nadal jednak widoczne jest używanie jako domieszki gruboziarnistego tłuczni (tab. 7). Zwiększa się udział liczebny ścianek w przedziale 0,60 - 0,90 cm grubości (5 - 8,5%). W zakresie ornamentyki obserwujemy zwiększenie się o 3% ilości fragmentów o zdobionej powierzchni (w stosunku do poziomu poprzedniego). Generalnie w zakresie ornamentyki

Ryc. 9. Śrem, stan. 7. Grupy ornamentyki
 Illustr. 9. Śrem, site 7. Groups of ornamentation

dominują prymitywnie wykonane wątki grupy 6 (60%). Ornament żłobków dookólnych stanowi tu 20%. Morfologicznie naczynia górą obtaczane reprezentowane są przez grupę 2, tzn. przez okazy małe, o tulipanowato wygiętym brzegu i łagodnie zaokrąglonym brzuchu (tab. 5), zaopatrzone w krawędzie zaokrąglone (grupa 1) i ukośnie ścięte (grupa 2). Dna stanowią bardzo nieliczną grupę materiałową i nie odbiegają parametrami od analizowanych den poprzedniego poziomu (tab. 9).

Omawiając strukturę surowca naczyń całkowicie obtaczanych obserwujemy wzrost stosowania najdrobniejszej domieszki do 9,5%. Zwiększa się też liczba naczyń o popielatej barwie powierzchni do 50%. Naczynia nadal posiadają przełom wielobarwny, zwiększa się za to liczba naczyń o cieńszych ściankach (do 12%). Zwiększa się nadto liczba okazów ornamentowanych do 78,5%. Wśród grup ornamentyki dominują żłobki dookolne (78,6%). Zmniejsza się natomiast liczebność ułamków zdobionych wątkami strefowymi grupy 5 (tab. 8). W zakresie morfologii, naczynia całkowicie obtaczane poziomem II (tab. 5) reprezentowane są głównie przez formy należące do 6 grupy (garnkowate o esowatym profilu), po raz pierwszy wystąpiło też pojedyncze naczynie o cylin-

Tabela 10

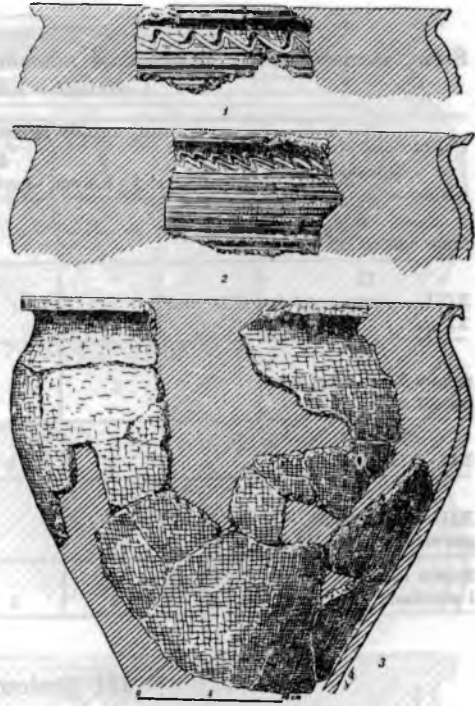
Śrem, stanowisko 7. Zestawienie technologiczno-morfologiczne cech den naczyń całkowicie obtaczanych

Poziom osadniczy i jego chronologia	Ilość den naczyń całkowicie obtaczanych	Grupy den				Domieszka				Barwa powierzchni		Przełom		Średnica			Grubość		Podsypka		
		1	2	3	4	do 0,10 cm	0,10 - 0,20 cm	0,20 - 0,30 cm	0,30 cm	brunatna	popielata	jednobarwny	wielobarwny	do 5 cm	6 - 8 cm	8 - 11 cm	do 0,50 cm	0,50 - 1 cm	0,10 cm	0,10 - 0,20 cm	
I druga połowa X w.	5		2	1	2	1	3	1		4	1		5		4	1		3	2	1	2
II X/XI – pierwsza połowa XI w.	3		2	1		1	2			2	1		3		3			3		1	1
III połowa XI – druga połowa XI w.	15	1	5	5	4	1	12	2		12	3		15	1	11	3		5	10	3	4
IV XII - XII/ /XIII w.	9	2	3	2	2	2	7			6	3		9		5	4		2	7	4	4
V XIII w. (szczególnie pierwsza połowa)	5		1	2	2	2	2	1		4	1		5		4	1		1	4	2	2
Razem	7	3	13	11	10	7	26	4		28	9		37	1	27	9		11	21	11	13

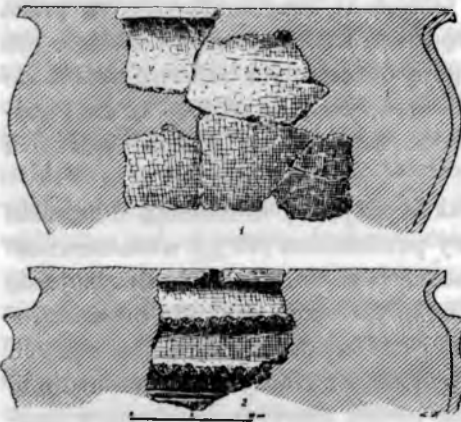
Ryc. 10. Śrem, stan. 7. Naczynia górą i całkowicie obtaczane z II i III poziomu osadniczego: 1, 3 — poziom II, 2 — poziom III.

Rys. L. Fijał

Illustr. 10. Śrem, site 7. Vessels fully and partially turned from the II and III settlement layer: 1, 3 — layer II, 2 — layer III

drycznej szyjce, a także duże naczynie zasobowe zdobione listwami plastycznymi (ryc. 11 : 2). Wśród krawędzi przeważają okazy grupy 4 (tab. 6). Dna naczyń całkowicie obtaczanych zasadniczo nie odbiegają w swej technologii i technice wykonania od den zaobserwowanych w poziomie I. Widoczne jest nadal stosowanie bardzo drobnej podsypki, prawdopodobnie popiołu (tab. 10). W pojedynczym przypadku jednak zaobserwowano wystąpienie niezidentyfikowanego znaku garncarskiego (tab. 11).

Ryc. 11. Śrem, stan. 7. 1 — naczynie górą obtaczane z II poziomu osadniczego, 2 — naczynie całkowicie obtaczane z II poziomu osadniczego. Rys. L. Fijał

Illustr. 11. Śrem, site 7. 1. A partially-turned vessel from the II settlement layer, 2. A fully-turned vessel from the II settlement layer

Tabela 11

Śrem, stanowisko 7. Zestawienie udziału poszczególnych grup znaków garncarskich i odcisków koła garncarskiego

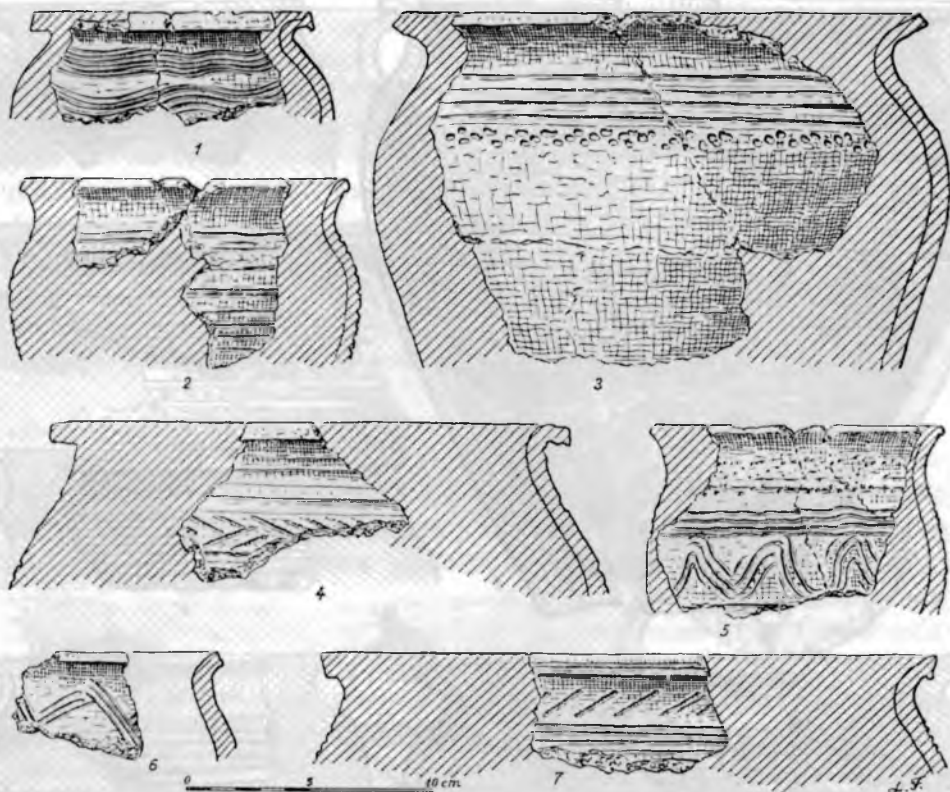
Poziom osadniczy i jego chronologia	Grupy znaków (wymiary)				Nieidentyfikowane znaki	Odciski koła	Odciski blaszki z nitami (2 × 2,3 cm)
	1 2,5 × 2,5 cm	2 3 × 2,5 cm	3 3 × 3 cm	4 3,5 × 3 cm			
I druga połowa X w.							
II X/XI – pierwsza połowa XI w.					1		
III połowa XI – druga połowa XI w.	1				1	1	
IV XII - XII/XIII w.		1	1				2
V XIII w. (szczególnie pierwsza połowa XIII w.)				1			2
Razem den ze znakami i odciskami	1	1	1	1	2	1	4

III poziom osadniczy

W poziomie III odkryto 258 fragmentów naczyń, tj. 38,4% ich ogólnej liczby. W tym naczynia górą obtaczane stanowiły 4,5%, a naczynia całkowicie obtaczane — 95,5% (tab. 2, 4).

Naczynia górą obtaczane charakteryzowały się tym, że wytwarzane były z gliny o domieszce w 70% średnioziarnistej. W przeciwieństwie do poprzedniego poziomu ulega zmianie kolor ich powierzchni (dominuje barwa popielata w 60%). Przełom fragmentów naczyń górą obtaczanych pozostaje w dalszym ciągu wielobarwny. Widoczna też jest dominacja ścianek średniej grubości (90%). W poziomie III nieliczne okazy zdobione są wątkami pasowymi (z wielokrotnioną linią falista), niekiedy także ornamentyką (odciski) grupy 2 (tab. 7). Morfologicznie naczynia górą obtaczane reprezentowane są przez okazy 1 (5,4%) i 2 grupy (3,6%) o krawędziach zaokrąglonych i ukośnie lub prosto ściętych (tab. 5, 6). Dna naczyń górą obtaczanych zaliczyć można do grupy 1 (płaskich) o średnioziarnistej domieszce, średnicy od 8,0 - 10 cm i grubości 0,5 - 1,0 cm (tab. 9). Pojedyncze dno zaopatrzone jest w odcisk osi wtórnie zalepiony (ryc. 14 : 6).

Naczynia całkowicie obtaczane charakteryzują się dominacją domieszki średnioziarnistej (78,5%), popielatej barwy powierzchni (78%), wielobarwnością przełomów (97%). Grubość ścianek naczyń poziomu III charakteryzuje się wzrostem naczyń cienkościennych (do 21,6%). Naczynia w 82,2% ornamentowane są wątkami 1 grupy ornamentacyjnej (żłobki dookolne), z pozostałych nieliczne zdobione są wątkami 3, 4 i 5 grupy (tab. 8). Naczynia reprezentują 5, 6 i 7 grupę morfologiczną. Ta ostatnia jest po raz pierwszy widoczna w ana-

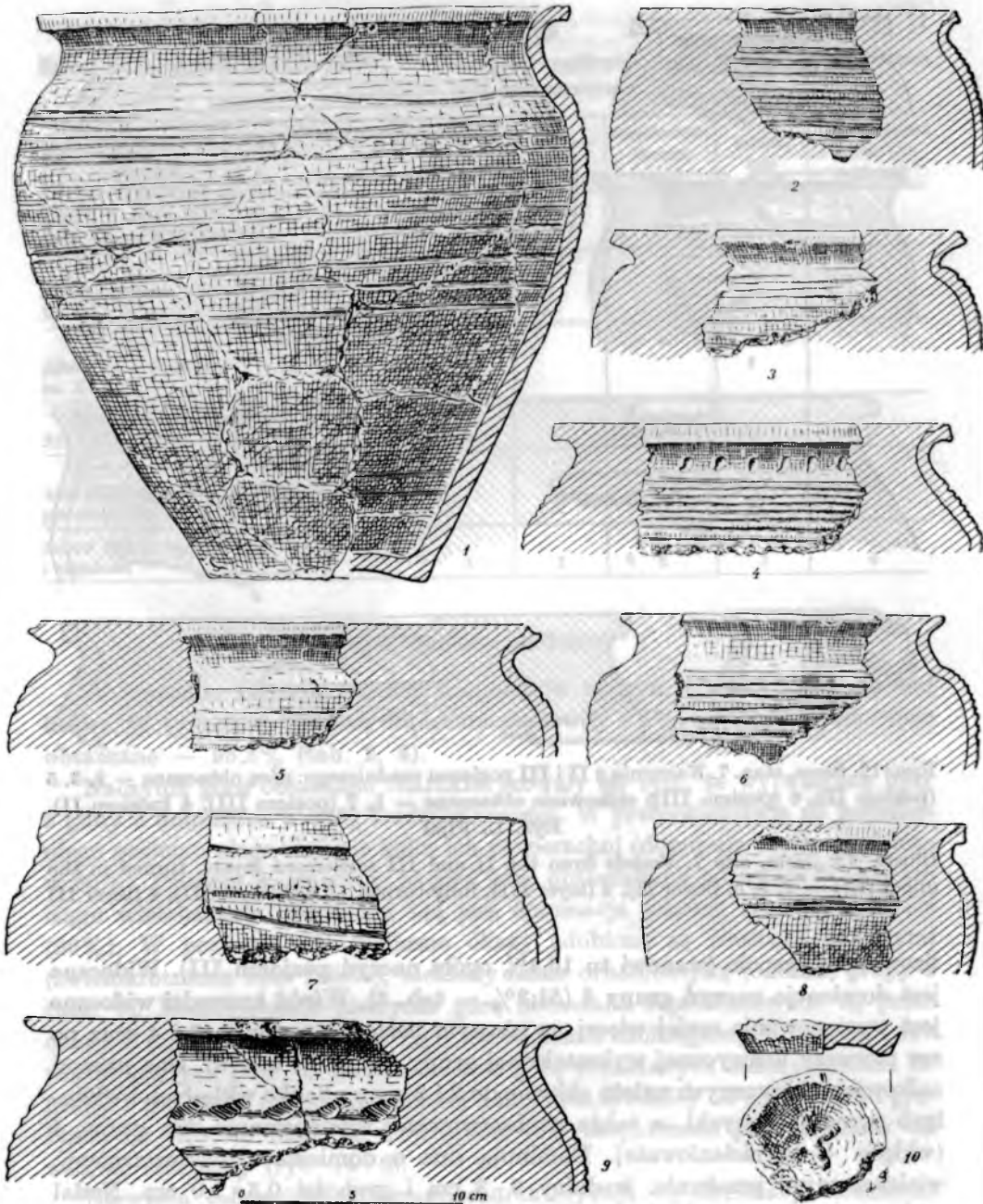

Ryc. 12. Śrem, stan. 7. Naczynia z II i III poziomu osadniczego: górą obtaczane — 2, 3, 5 (poziom II), 6 (poziom III); całkowicie obtaczane — 1, 7 (poziom III), 4 (poziom II).

Rys. L. Fijał

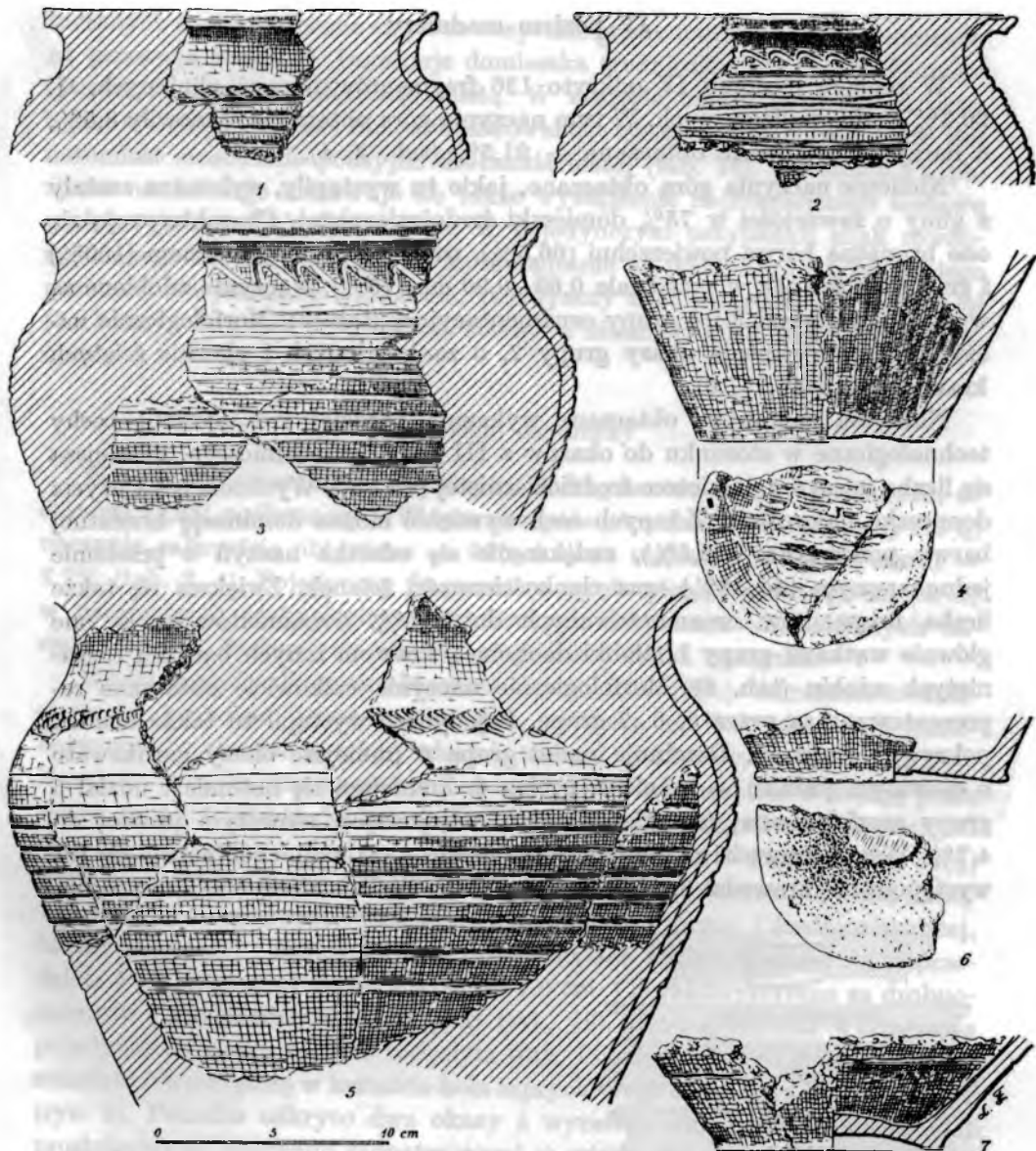
Illustr. 12. Śrem, site 7. Vessels from the II and III settlement layers, turned in the upper part — 2, 3, 5, (layer II), 6 (layer III), fully-turned — 1, 7 (layer III), 4 (layer II)

lizowanym zespole (stanowi tu 16,4% ogółu naczyń poziomu III). Widoczna jest dominacja naczyń grupy 6 (51,3% — tab. 5). Wśród krawędzi widoczne jest występowanie mniej więcej na równym poziomie grupy 2, 3 i 4 oraz po raz pierwszy uchwyconej wykształconej grupy 5 (ryc. 7, tab. 6). Dna naczyń całkowicie obtaczanych należą głównie do 2 i 3 grupy (lekko wklęsłych i wklęsłych wyodrębnionych), a także zaobserwowano występowanie dna grupy 4 (wklęsłe — pierścieniowate). Dominują dna o domieszce średnioziarnistej, wielobarwnym przełamie, średnicy 6 - 8 cm i grubości 0,5 - 1,0 cm. Nadal widoczne jest używanie drobnoziarnistej podsypki (tab. 10). W dwóch przypadkach zanotowano występowanie znaków garncarskich, w tym jednego niezidentyfikowanego oraz drugiego w formie równoramiennego krzyża o wymiarach 2,5 × 2,5 cm. Pojedynczo wystąpił też odcisk drewna koła garncarskiego (tab. 11). Dna te reprezentujące 3 i 4 grupę morfologiczną nie różnią się zasadniczo od den nie posiadających znaku garncarskiego (ryc. 14 : 4).

Ryc. 13. Śrem, stan. 7. Naczynie tzw. przejściowe — 7 (I poziom osadniczy), całkowicie obtaczane — 1, 4 (III poziom osadniczy), 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10 (IV poziom osadniczy). Rys. L. Fijał

Illustr. 13. Śrem, site 7. A so-called transitional vessel — 7 (I settlement layer), fully turned — 1, 4 (III settlement layer), 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10 (IV settlement layer)

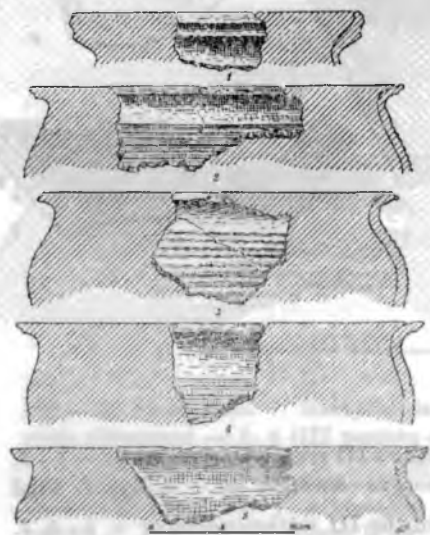
Ryc. 14. Śrem, stan. 7. Naczynia całkowicie obtaczane z III poziomu osadniczego — 1 - 5, 7. Dno naczynia górą obtaczanego z wtórnie zalepionym odciskiem osi — 6. Rys. L. Fijał
 Illustr. 14. Śrem, site 7. Fully-turned vessels from the III settlement layer — 1 - 5, 7. Bottom of a partially — turned vessel, with a secondary, glued on, imprint of the axis — 6

IV poziom osadniczy

W ramach poziomu IV odkryto 136 fragmentów naczyń glinianych, tj. 20,3% ogółu analizowanych. W tym naczynia górą obtaczane stanowiły 8,5%, a naczynia całkowicie obtaczane — 91,5% (tab. 2, 4).

Nieliczne naczynia górą obtaczane, jakie tu wystąpiły, wykonane zostały z gliny o zawartości w 75% domieszki średnioziarnistej. Charakteryzują się one brunatną barwą powierzchni (66,5%), wielobarwnym przełomem (100%) i grubością ścianek w przedziale 0,60 - 0,90 cm (75%). Naczynia zdobione są wyłącznie wątkami 3 i 4 grupy ornamentacyjnej (tab. 7). Morfologicznie naczynia te reprezentują okazy grupy 2, o zaokrąglonych i ukośnie ściętych krawędziach (tab. 5, 6).

Naczynia całkowicie obtaczane wykazują bardziej zróżnicowane cechy technologiczne w stosunku do okazów z III poziomu osadniczego. Zmniejsza się liczba naczyń o domieszce średnioziarnistej (45,2%). Wychodzi też z użycia domieszka najgrubsza. Z innych cech wymienić można dominację brunatnej barwy powierzchni (76,5%), zwiększenie się odsetka naczyń o przełomie jednobarwnym (do 13%) oraz cienkościenności ścianek. Zwiększa się także liczba fragmentów ornamentowanych do 82,6%. Ornamentowane są one głównie wątkami grupy 1 (żłobki dookolne), kosztem innych bardziej rozwiniętych zdobin (tab. 8). Morfologicznie naczynia całkowicie obtaczane reprezentowane są przez 5, 6, 7 grupę. Pojedynczo wystąpił tu także ułamek pokrywy (grupa 9). Dominuje nadal grupa 6 (mniejsze okazy garnkowate o esowatym profilu) — tabela 5, rycina 6. Zmniejsza się natomiast udział 5 grupy morfologicznej (smukłe garnki o mniej więcej esowatym profilu) do 4,7%. Wśród krawędzi dominują okazy grupy 2 (31,2%), choć notuje się też występowanie krawędzi 3, 4, 5, 6 grupy (tab. 6). Dna naczyń całkowicie ob-

Ryc. 15. Śrem, stan. 7. Wykopy 14 - 15. Ceramika z warstw niwelacyjnych — 1 - 5.

Rys. L. Fijał

Illustr. 15. Śrem, site 7. Excavations 14 - 15. Ceramics from levelled layers 1 - 5

taczanych reprezentowane są przez wszystkie grupy morfologiczne (z nieznaczoną przewagą grupy 2). Dominuje domieszka średnioziarnista, przy obecności okazów z domieszką drobnoziarnistą. W zakresie barwy powierzchni przełomu, średnicy, grubości nie zaobserwowano większych zmian. Widoczne jest natomiast stosowanie podsypki drobnoziarnistej (tab. 10). Na dnach IV poziomu osadniczego obserwuje się także wystąpienie najliczniejszego zestawu znaków garncarskich. Tworzą go: w pojedynczym przypadku znak równoramiennego krzyża (różniący się morfologicznie od podobnego z poprzedniego poziomu) o wymiarach $3 \times 2,5$ cm, pojedynczy znak swastyki prawoskrętnej (3×3 cm) i dwa dna z odciskami blaszek z nitami ($2 \times 2,3$ cm) — tabela 11, rycina 8.

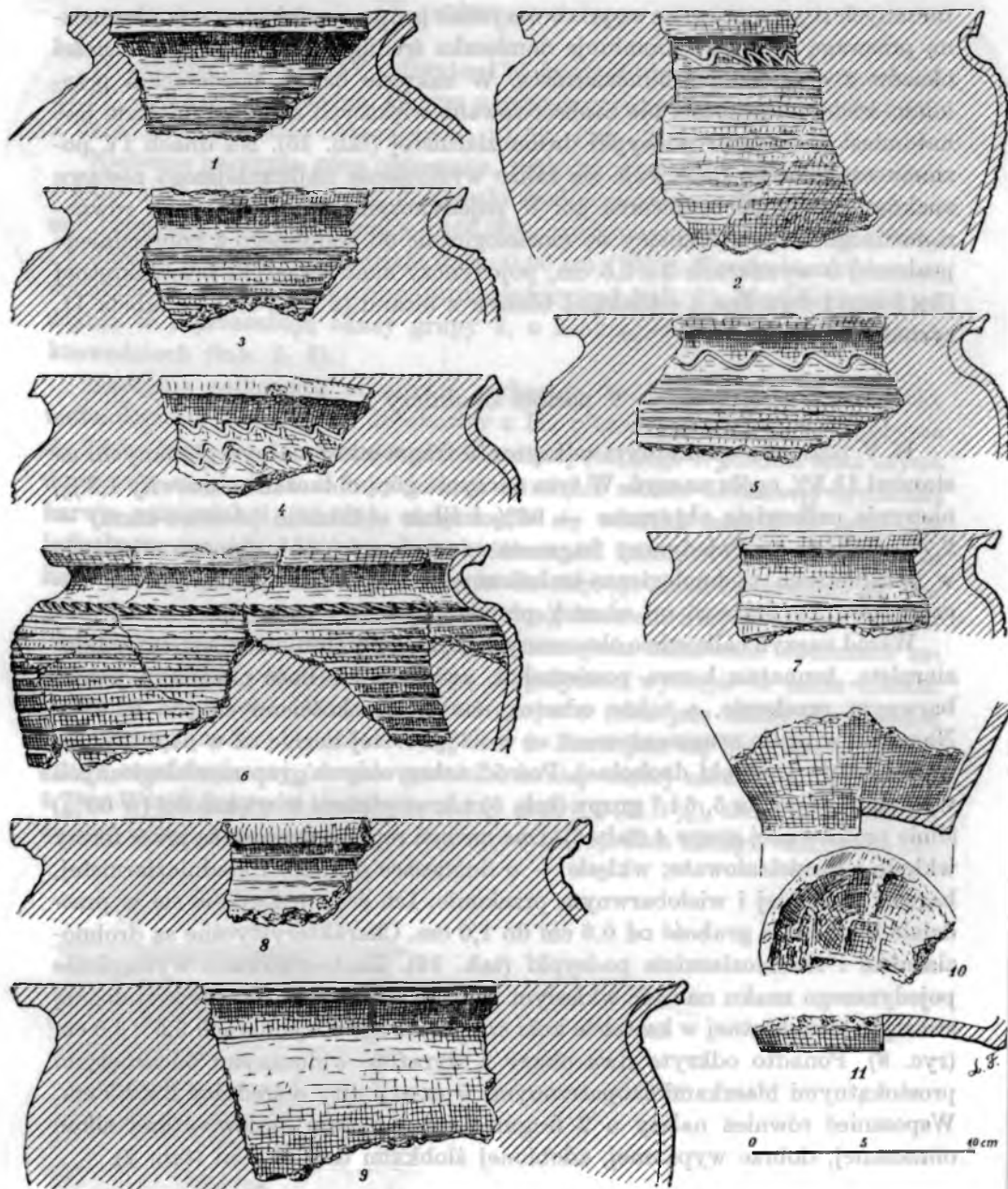
V poziom osadniczy

W V poziomie osadniczym odkryto 75 fragmentów naczyń glinianych, co stanowi 11,3% ogółu naczyń. W tym naczynia górą obtaczane stanowiły 1,3%, naczynia całkowicie obtaczane — 96% i silnie obtaczane (stalowo-szare) — 2,7% (tab. 2, 4). Pojedynczy fragment naczynia górą obtaczanego mieści się w parametrach technologiczno-technicznych dotychczas analizowanych naczyń (tab. 7). Stanowi on ułamek przydennej części naczynia.

Wśród naczyń całkowicie obtaczanych (tab. 8) dominuje domieszka średnioziarnista, brunatna barwa powierzchni, zwiększa się ilość okazów o jednobarwnym przełomie, a także odsetek naczyń cienkościennych (do 62,5%). Naczynia w ogóle ornamentowane są w 82%. W tej liczbie aż w 94,6% przez wątek grupy 1 (żłobki dookolne). Pośród uchwyconych grup morfologicznych wystąpiły naczynia 5, 6 i 7 grupy (tab. 5) z krawędziami w większości (w 60%) silnie profilowanej grupy 4 (tab. 6). Dna naczyń reprezentowane są przez formy wklęsłe i pierścieniowate; wklęsłe — o domieszce drobno- i średnioziarnistej, barwie brunatnej i wielobarwnym przełomie. Ich średnica mieści się w przedziale 6 - 8 cm, a grubość od 0,5 cm do 1,0 cm. Charakterystyczne są drobnoziarniste i średnioziarniste podsypki (tab. 10). Zaobserwowano wystąpienie pojedynczego znaku na dnie wklęsłym (tab. 11). Jest to znak przekształconej swastyki lewoskrętnej w kształcie koła szprychowego o wymiarach $3,5 \times 3,0$ cm (ryc. 8). Ponadto odkryto dwa okazy z wyraźnie widocznymi odcisniętymi prostokątnymi blaszkami zaopatrzonymi w cztery nity o średnicy $2 \times 2,3$ cm. Wspomnieć również należy o 2 fragmentach ceramiki stalowo-szarej silnie obtaczanej, dobrze wypalonej, zdobionej żłobkami dookolnymi (tab. 2).

VI poziom osadniczy

Poziom ten tworzą wyłącznie warstwy niwelacyjne, stąd też pochodzącą z nich ceramikę pominięto w szczegółowych rozważaniach analitycznych.

Ryc. 16. Śrem, stan. 7. Wykopy 1 - 2, 9 - 13. Ceramika z warstw niwelacyjnych.
Rys. L. Fijał

Illustr. 16. Śrem site 7. Excavations 1 - 2, 9 - 13. Ceramics from levelled layers

Ramy chronologiczne poziomów osadniczych w świetle analizy ceramiki

W trakcie analizy ceramiki śremskiej możliwe było uchwycenie wielu cech naczyń, pozwalających na precyzyjniejsze datowanie zespołu. Wśród nich wymienić możemy cechy o fundamentalnym znaczeniu dla rozważań nad chronologią ceramiki śremskiej, a mianowicie związane z techniką wyrobu naczyń i ich morfologią. Ponadto uwzględniono dane technologiczne wynikające z analizy granulometrii domieszki, wypału, grubości ścianek.

a) *Technika wykonania naczyń*. Dane uzyskane z analizy zespołu ceramiki śremskiej pozwalają na przyrównanie materiałów z poszczególnych poziomów osadniczych do analogicznych z innych stanowisk. Wydaje się też, że kryterium techniki wyrobu naczyń w obecnej chwili jest wiodącym wskaźnikiem chronologicznym, zwłaszcza do wyznaczania końca fazy C i okresu trwania fazy D na terytorium ziem wielkopolskich³². Dla wczesnośredniowiecznego Śremu wskaźnik naczyń całkowicie obtaczanych w najstarszym poziomie osadniczym wynosi 53%, górą obtaczanych — 47% (tab. 4). W fazie D zbliżone lub analogiczne proporcje znamy z terenu Wielkopolski, w tym z Poznania (np. Poznań-Katedra — warstwy przedsakralne datowane na 950 - 960 — 58%: 42%³³, Ostrów Tumski 17 — 66,2%: 33,7% z poł. X w.³⁴, Ostrów Tumski 13 — 49,5%: 47,5% z ok. 950 r. i 58%: 42,0% z okresu 950 - 970 r.³⁵, ul. Wieżowa 2 - 4 dla X/XI w. — poł. XI w. — 54,3 - 65,0%: 45,6 - 34,87%³⁶). Wspomnieć też można o wczesnośredniowiecznym grodzie w Bninie, gdzie za najbliższe wskaźniki uznać możemy proporcje materiału ceramicznego pochodzącego z warstw datowanych na drugą połowę X w. — początek XI w. (ok. 53,0 - 56,0%: 47,0 - 43,0%)³⁷ czy też o wczesnośredniowiecznym Santoku (54,0%: 45,6% z drugiej połowy X w. i po połowę XI w.)³⁸. W świetle przytoczonych danych wydaje się, że nie popełnimy błędu, jeżeli datowanie w tym aspekcie najstarszego poziomu osadniczego zamkniemy w ramach drugiej po-

³² Z. Kurnatowska, *Główne momenty w rozwoju wczesnośredniowiecznego garncarstwa polskiego*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, r. XXI, 1973, nr 3, s. 435 - 447.

³³ Z. Pieczyński, *Materiały z warstw przedsakralnych odstoniętych w katedrze poznańskiej w latach 1951 - 1956*, Fontes Archaeologici Posnanienses, vol. XIII, 1962, s. 284.

³⁴ M. Malinowska, *Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w latach 1953 - 1954*. w: *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. III, Wrocław-Warszawa 1961, tabela 1.

³⁵ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950 - 1953*, w: *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. II, Wrocław-Warszawa 1960, s. 196 (zestawienia).

³⁶ A. Dymaczewski, *Badania wykopaliskowe w ogrodzie przy ul. Wieżowej 2 - 4 w Poznaniu w latach 1939, 1950 - 1953*, w: *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. III, Wrocław-Warszawa 1961, s. 196, tabela A.

³⁷ A. Pałubicka, *Grodzisko...*, s. 160 (zestawienie).

³⁸ U. Dymaczewska, A. Dymaczewski, *Wczesnośredniowieczny Santok*, Slavia Antiqua, t. XIV, 1967, zestawienie; U. Dymaczewska, *Ceramika wczesnośredniowieczna z Santoka*, Slavia Antiqua, t. XVI, 1970, zestawienie procentowe.

łowy X w. Poziom II cechuje spadek liczby naczyń górą obtaczanych do 28,5% (tab. 4). Podobne zjawiska widoczne są w obrębie zespołów z już cytowanych stanowisk. Szczególnie widoczne jest to w okresie około połowy XI w. i w drugiej połowie XII w. Naczynia górą obtaczane stanowią odtąd stałą nieznaczną domieszkę rzędu kilku procent (Śrem, poziom III — 4,5%, Poznań-Garbary 75/77 - 6,5%; warstwy z XII w.)³⁹. Dlatego też ta grupa techniczna naczyń nie może być w późniejszych okresach bardziej precyzyjnym wyznacznikiem chronologicznym. Wspomnieć także należy o uchwyceniu w zespole ceramiki śremskiej dwóch fragmentów ceramiki stalowo-szarej (V poziom osadniczy — tab. 2, 4), stanowiącej jak dotąd dość dobry wyznacznik chronologiczny. Porównując w tym aspekcie strukturę badanego zespołu ze strukturą zespołu np. z Poznania-Garbar stwierdzamy, że w tym ostatnim naczynia stalowo-szare w drugiej połowie XIII w. stanowią 80,9% fragmentów naczyń⁴⁰. Dlatego też nie możemy wykluczyć, że wspomniane fragmenty dostały się drogą niwelacji do najmłodszego poziomu osadniczego. W innym przypadku stwierdzilibyśmy, że w zespole śremskim ta grupa naczyń nie rozwinęła się tak, jak w Poznaniu. W związku z tym też chronologię najmłodszego poziomu osadniczego możemy zamknąć w poł. XIII w., a maksymalnie w początkowym okresie trzeciej ćwierci XIII w.

b) *Morfologia naczyń*. Ważny wskaźnik chronologiczny dla najstarszych poziomów osadniczych Śremu stanowi grupa naczyń będących przeżytkiem z fazy C. Są to naczynia górą obtaczane (grupa 1 i 2), funkcjonalnie związane z magazynowaniem (duże naczynia zasobowe) bądź pełniące funkcję naczyń pomocniczych (małe, o łagodnym profilowaniu). W głównej swej masie występują one w ramach I i II poziomu osadniczego. W młodszych poziomach tworzą nieliczną grupę nie stanowiącą podstawy do rozważań nad ich chronologią (XII - XIII w.). Ważniejszy za to element naszej analizy stanowi grupa 3 naczyń górą obtaczanych i niektóre okazy 6 grupy morfologicznej. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z naczyniem wykonanym prymitywnie, lecz posiadającym pewne cechy klasyfikujące je do tzw. naczyń przejściowych (tj. technicznie stojących na pograniczu dwu ówczasnie stosowanych technik). Występowanie tej grupy naczyń obserwowane jest na innych stanowiskach archeologicznych po XI w., a nawet XII w. Istotne jest w tej sytuacji jego wystąpienie w najstarszym poziomie osadniczym Śremu. Również przydatne w naszych rozważaniach są naczynia o esowatym profilu, wykazujące cechy „przejściowości”. Wystąpiły one w głównej swej masie w I i II poziomie osadniczym (tab. 13). Stanowią one podgrupę 6a naczyń śremskich. Następnym elementem datujący to grubościennie, szerokootworowe naczynia zasobowe, cał-

³⁹ M. Łastowiecki, *Próba systematyki ceramiki wczesnośredniowiecznej i średnio-wiecznej w oparciu o wybrany materiał ze stanowiska przy ul. Garbary 75/77 w Poznaniu*, w: *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu, do XV w. w świetle nowych badań archeologicznych i urbanistycznych-architektonicznych*, Poznań 1973, s. 254.

⁴⁰ M. Łastowiecki, *Próba...*, s. 254 i zestawienia; z innych stanowisk zob. Z. Kuratowska, *Główne momenty...*, s. 440 i ryc. 2 i n.

kowiec obtaczane. Ich egzystencja przypada na fazę D na wielu stanowiskach Śląska, Wielkopolski i Kujaw. Niejednokrotnie zdobione są różnorodnymi listwami plastycznymi. W XII a nawet XIII w. obserwujemy jeszcze ich występowanie, lecz w nikłym odsetku w stosunku do innych form naczyń. Wspomnieć też należy o pojedynczym okazie naczynia z cylindryczną szyjką (grupa 8), którego forma upowszechnia się w pierwszej połowie XI w. Z innych form naczyń mogących stanowić czynniki przydatne do datowania wymienić możemy grupę o cylindrycznej szyjce, brzegu wywiniętym na zewnątrz i silnie baniastym brzuścu (grupa 7). Pojawia się ona masowo w okresie około połowy XI w. i drugiej połowy XI w., by egzystować po późne średniowiecze. Naczynia garnkowe (smukłe i przysadziste) grupy 5 nie są zbyt dobrymi wyznacznikami chronologicznymi, gdyż ramy ich występowania są zbyt szerokie. Można tu wspomnieć, że w obrębie zespołów z Poznania-Garbar 75/77 naczynia esowate stanowią 82,5% (w pierwszej połowie XII w.), podczas gdy inne nie przekraczają 10%. Świadczyć to może o ich uniwersalności, a w związku z tym i powszednim masowym stosowaniu. Podobnie przedstawia się sprawa z formami esowatymi, których szyjki łagodnie przechodzą w brzusec (grupa 6a). W XII - XII/XIII w. w zespołach śremskich stanowią one 57,3% (tabela 5), analogicznie jak i w poznańskich, gdzie sięgają do 46% (w drugiej połowie XII w. i połowie XIII w.)⁴¹.

Rozważyć dalej należy także rolę innych elementów morfologicznych naczyń w wyznaczaniu chronologii zespołu, a więc: krawędzi, den, ornamentyki.

Krawędzie naczyń zespołu śremskiego reprezentują formy powszechnie występujące w zespołach wielkopolskich. Materiał najbardziej przydatny do naszych rozważań tworzyły krawędzie grupy 4 (dość mocno profilowane, z wrębem na pokrywę) i 5 (genetycznie związanej z grupą 4). Wykształca się ona, jak zaobserwowano, już w zespołach XI-wiecznych (np. Poznania), a szczególnie często występuje w drugiej połowie XI w. Datowanie jej możemy też oprzeć na chronologii naczyń zawierających skarby z drugiej połowy XI w.⁴² Tym niemniej upowszechnienie się tej grupy, połączone z silną profilacją, przypada na XIII w.

Dna naczyń górą obtaczanych ze względu na małą liczebność nie są materiałem, za pomocą którego można by uchwycić pewne prawidłowości. Większe znaczenie w tym zakresie posiadają dane wynikające z analizy den naczyń całkowicie obtaczanych. Widoczne jest np. zwiększenie się w okresie od połowy XI w. odsetku naczyń o dnach wypukłych i wypukło-pierścieniowatych. Ponadto 6 okazów zaopatrzonych jest w znaki garncarskie. Znaki te występują jednostkowo i w poszczególnych poziomach reprezentują coraz to nowe formy.

⁴¹ M. Lastowiecki, *Próba...* s. 253.

⁴² J. Słaski, S. Tabaczyński, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski*, t. I, Warszawa-Wrocław 1959, s. 57, ryc. 19 (naczynie z miejscowości Raszewo k/Jarocina, datowano monetami na okres po 1061 r.).

Zaobserwowano także występowanie odcisków blaszek z nitami (XII - XIII w.), które jednak także nie uściślają chronologii⁴³.

Ornamentyka naczyń śremskich stanowi dobry wskaźnik dla datowania poszczególnych poziomów osadniczych. Wspomnieć można, że niektóre z grup ornamentyki mają starszą tradycję sięgającą co najmniej fazy C (grupy: 2, 3, 5a, 6b). Ponadto w okresie od drugiej połowy X w. do drugiej połowy XI w. odsetek zdobionych naczyń górą obtaczanych zamyka się w granicach 26% - 33%. Proporcje te mogą być więc w rozważaniach nad chronologią niezwykle pomocnym elementem, zwłaszcza jeśli porównamy je z analogicznymi w tym zakresie proporcjami uchwyconymi na innych stanowiskach archeologicznych⁴⁴. W zakresie frekwencji poszczególnych wątków ornamentacyjnych obserwujemy też, że najwięcej grup stosowanych było w drugiej połowie X w. (5). W późniejszych poziomach osadniczych (XII - XIII w.) ornamentyka reprezentowana jest przez dwie grupy (tab. 7). Zjawisko to jeszcze wyraźniej widoczne jest w ornamentyce naczyń całkowicie obtaczanych (tab. 8). W fazie D (poziom I i II) odsetek naczyń ornamentowanych sięga do 69% - 78,5%, by od drugiej połowy XI w. do pierwszej połowy XIII w. utrzymać się w granicach 81,0% - 83,5%. Obserwowane tendencje zwykłe związane są, jak się wydaje, z większą liczbą ułamków na jakie rozpadły się bardziej cienkościennie naczynia pochodząc od drugiej połowy XI w., a także ze zdobieniem większej płaszczyzny naczynia. W XII - XIII w. naczynia zdobione są już prawie na całej swej powierzchni, co wiązać też można z udoskonaloną techniką ich wyrobu, a zatem z mniejszą pracochłonnością nakładania ornamentyki. Biorąc pod uwagę strukturę stosowanych wątków ornamentacyjnych możemy stwierdzić, że najbardziej złożony pod tym względem jest okres drugiej połowy X w. (I poziom osadniczy). Od połowy XI w. liczba używanych grup zmniejsza się. Widoczna jest szczególnie ekspansja ornamentyki grupy 1 (żłobki dookólne). Grupa ta w drugiej połowie X w. stanowiła 51,2% ogółu zdobionych naczyń, by w okresie drugiej połowy XI w. osiągnąć 82,2%, a w XII - XIII w. dojść do 94,7%. Jeden z ważniejszych wskaźników chronologicznych stanowi 7 grupa ornamentacyjna (listwy plastyczne), której obecność nie przekracza połowy XI w. (tab. 8). Niknie też prawie ornamentyka grupy 3 (zwielokrotniona linia falista), typowa dla naczyń przejściowych oraz spada udział naczyń zdobionych ornamentyką grupy 5 (odciski grzebienia, tzw. „trójkąty”). W połowie XI w. następuje zatem poważne zubożenie w stosowaniu poszczególnych wątków ornamentacyjnych. Dla typowego naczynia, wytworzonego w okresie między druga

⁴³ Występują one również na dnach naczyń zawierających skarby (J. Ślaski, S. Tabaczyński, *Wczesnośredniowieczne...*, np. ryc. 5 — na dnie naczynia z Chełmu Drezdeneckiego — blaszka z 4 nitami — datowanego po 1056 r.).

⁴⁴ Zbliżone proporcje obserwujemy w zespole z wczesnośredniowiecznego Kaszowa k/Milicza, gdzie dla naczyń górą obtaczanych współczynnik ten sięga 24%, a u naczyń całkowicie obtaczanych — 71,8% (W. Dzieduszycki, *Ceramika z wczesnośredniowiecznego Kaszowa w pow. milickim*, Archeologia Polski, t. XVII, 1972, z. 2, tabele 6 - 7). Zespół kaszowski datowany jest na 2 poł. X w. po pocz. XI w.

połową XI w. a pierwszą połową XIII w., najbardziej charakterystycznymi są żłobki dookólne z linią falistą, którą niekiedy zastępują rzadki odcisków grzebienia.

c) *Inne cechy technologiczno-techniczne.* Analizując domieszkę naczyń śremskich (tab. 7 - 10, 13) stwierdzono w strukturze ułamków pochodzących z najstarszych poziomów osadniczych (I i II) współwystępowanie dwóch grup granulacyjnych. Pierwszą z nich stanowiła domieszka złożona z ostrych, prostokątnych ziaren tłuczni (powyżej 0,30 cm średnicy), drugą — z okrągłych lub owalnych ziaren piasku. Współwystępowanie ich widoczne było zwłaszcza w częściach przydennych, ale i także w partiach brzegowych niektórych grup naczyń górą obtaczanych (grupą 1). Wydaje się, że mamy tu do czynienia z przeżytkiem technologicznym, którego metrykę możemy odnieść co najmniej do fazy C. Stosowanie takiej receptury domieszki widzimy również np. w obrębie naczyń grupy południowo-wielkopolskiej w fazie C⁴⁵. Tak więc może to sugerować, że ceramika z najstarszych poziomów ma pewne żywotne powiązania technologiczne z zespołami z pierwszej połowy X w. Zaobserwowano także zmiany zachodzące w stosowaniu poszczególnych kategorii domieszek w ramach poziomów osadniczych. Związane one były ze zwiększaniem się udziału domieszki średnioziarnistej (0,10 cm - 0,20 cm) przy wytwarzaniu naczyń górą obtaczanych już w II poziomie osadniczym. Natomiast wśród naczyń całkowicie obtaczanych masowe stosowanie domieszki średnioziarnistej ustaje w IV poziomie osadniczym (XII - XII/XIII w.) na rzecz używania domieszki drobnoziarnistej (do 0,10 cm). Podobne procesy w tym zakresie widzimy też na stanowisku Poznań—Garbary 75/77, gdzie w drugiej połowie XII w. i w pierwszej połowie XIII w. pojawia się najdrobniejsza grupa domieszki, a w pierwszej poł. XII w. dominuje średnioziarnista (63,7%)⁴⁶.

Zagadnienie wypału naczyń rozpatrywane w aspekcie poziomu technicznego wyrobu ceramiki może być cennym źródłem informacji pośrednio pomocnych w wyznaczaniu horyzontów chronologicznych (np. gorsze, nierównomierne wypalanie naczyń różni zespoły fazy D od późniejszych). Główny wyznacznik w tym przypadku może stanowić przełom naczynia, a zwłaszcza jego struktura barwna. Na podstawie analizowanych materiałów można stwierdzić, że dla naczyń całkowicie obtaczanych masowe wkraczanie ulepszonych technik wypału datuje się na okres około połowy XI w. Na jeszcze większą skalę widoczne jest to w XII, a zwłaszcza XIII w. (tab. 8), analogicznie zresztą jak np. na stanowisku Poznań—Garbary 75/77, gdzie w pierwszej połowie XII w. 54,0% stanowiły przełomy jednobarwne, w drugiej połowie

⁴⁵ Z. Hilczerówna, *Dorzecze...*, s. 127; Z. Hołowińska, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w pow. Kościańskim*, Poznań 1956, s. 55 - 56; Z. Hilczerówna, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Daleszynie (st. 2) w pow. gostyńskim*, Poznań 1960, s. 61, tabela 1; Z. Hilczerówna, *Wyniki badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Siemowie, pow. Gostyń*. *Slavia Antiqua*, t. XIV, 1967, s. 156.

⁴⁶ M. Łastowiecki, *Próba...*, s. 253 - 254 (zestawienia).

XIII w. wzrastały od 66,6% do 100%⁴⁷. Interesującym zagadnieniem jest tu także problem związany z barwami powierzchni naczyń po wypale (lub wtórnym wypaleniu). Trzeba jednak wziąć pod uwagę także działanie czynników środowiskowych, mogących zakłócić proporcje występowania poszczególnych barw. Dla zespołu śremskiego dominującymi barwami są: popielata i brunatna. Pierwsza z nich najwyższy udział uzyskuje w ceramice III poziomu osadniczego. U naczyń górą obtaczanych udział ten dochodzi do 60%, całkowicie obtaczanych do 78% (tab. 7, 8). Wydaje się, że znaczne zmiany w zakresie barwy ceramiki spowodowane być mogły pożarem grodu, o czym świadczą widoczne na wielu okazach wtórne odkształcenia, spowodowane działaniem wysokich temperatur. Warstwy kulturowe wchodzące w skład analizowanego poziomu przesycone są intensywną spalenizną. Poczynione obserwacje porównawczo odnieść możemy ewentualnie do innych stanowisk wielkopolskich, gdzie stwierdzono wystąpienie śladów pożaru około połowy XI w. (np. Ostrów Lednicki)⁴⁸. W tym kontekście zamykamy okres trwania III poziomu osadniczego w Śremie około połowy XI w.

Analizując grubości ścianek naczyń śremskich zaobserwowano, że wśród naczyń górą obtaczanych istotne przemiany zachodzą w okresie od X/XI do połowy XI w. (II poziom osadniczy). Charakteryzują się one spadkiem liczby ścianek grubych (powyżej 0,90 cm), przy jednoczesnym wzroście liczby ścianek średniej grubości z 31% do 58,5%. Niemniej gwałtowny skok w tym zakresie obserwujemy w okresie od połowy XI w. i w drugiej połowie XI w. (III poziom osadniczy), gdy udział tego typu grubości ścianek wzrasta do 90% (tab. 7). Dominacja ta widoczna jest także w XII - XII/XIII w. (IV poziom osadniczy). Wśród naczyń całkowicie obtaczanych przemiany grubości ich ścianek dążą ku cienkościenności (poniżej 0,60 cm) — tabela 8. Wyraźnie widoczne jest to w drugiej połowie XI w. (III poziom osadniczy). Najbardziej zaś dynamicznie procesy tego typu przebiegały w okresie od XII w. do początku drugiej połowy XIII w. W okresie tym cienkościenność naczyń śremskich dochodzi do 62,5% ogółu analizowanej ceramiki całkowicie obtaczanej (V poziom osadniczy). Analogicznie przebiegające procesy obserwujemy np. w zespole z Poznania — Garbar 75/77, gdzie w drugiej połowie XII w. i pierwszej połowie XIII w. cienkościenność naczyń sięga 34,1% (IV poziom osadniczy w Śremie), a w drugiej połowie XIII w. zbliża się do 60%⁴⁹. Wydaje się więc, że analizowana powyżej cecha ceramiki śremskiej jest w pełni przydatna do rozważań nad chronologią, zwłaszcza młodszych poziomów osadniczych z XII - XIII w.

Podsumowując stwierdzamy, że w ustaleniu podstaw chronologicznych śremskich poziomów osadniczych niezwykle pomocnymi były przede wszystkim dane związane z technikami wytwarzania naczyń, a dotyczące proporcji zachodzących między nimi. Szczególne znaczenie mają one dla okresów od

⁴⁷ M. Łastowiecki, loc. cit.

⁴⁸ Upzejma informacja mgra M. Łastowieckiego.

⁴⁹ M. Łastowiecki *Próba...*, s. 258 (zestawienie).

drugiej połowy X w. do pierwszej połowy XI w., około XI w. i około połowy XIII w. Równie ważna była analiza cech morfologicznych i struktury częstotliwości występowania wydzielonych grup naczyń:

- grupa 1 — druga połowa X w. po połowę XI w.,
- grupa 2 — druga połowa X w. po połowę XIII w.,
- grupa 3 — druga połowa X w.,
- grupa 4 — druga połowa X w. po połowę XI w.,
- grupa 5 — druga połowa X w. po początek drugiej połowy XIII w.,
- grupa 6 — druga połowa X w. po początek drugiej połowy XIII w.,
- grupa 7 — od połowy XI w. po początek XIII w.,
- grupa 8 — od pierwszej połowy XI w. po początek drugiej połowy XIII w.

Biorąc pod uwagę inne cechy technologiczno-techniczne rolę wyznacznika chronologicznego spełniały one dla następujących okresów:

- domieszka — od drugiej połowy X w. po około połowę XI w. i w XII - XIII w.,
- wypał (kolor przełomu) — od pierwszej połowy XI w. po początek drugiej połowy XIII w.,
- barwa powierzchni — około połowy XI w.,
- grubość ścianek — od drugiej połowy X w. po pierwszą połowę XI w., około połowy XI w. po drugą połowę XI w. oraz druga połowa XII w. po początek drugiej połowy XIII w.

Synchronizacja powyższych danych oraz średnia datowania analogii pozwoliła na wyznaczenie ram chronologicznych poszczególnych poziomów osadniczych.

Próba rekonstrukcji związków chronologiczno-przestrzennych zespołu ceramiki śremskiej

Rozpatrując chronologiczno-przestrzenne związki ceramiki śremskiej należy wspomnieć o niezwykle dogodnym usytuowaniu wczesnośredniowiecznego ośrodka śremskiego na ważnym szlaku handlowym z Czech do Poznania, który tu właśnie przekraczał Wartę⁵⁰. Dlatego też przy analizie kierunków rozwoju ceramiki śremskiej szczególną uwagę zwrócono na cechy zespołów pochodzących z terenu Dolnego Śląska oraz z południowej⁵¹ i północnej części Wielkopolski⁵² (tab. 14).

⁵⁰ S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVII wieku*, Przegląd Zachodni, nr 6 - 8, 1953, s. 211 - 213; M. Młynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje miast w dorzeczu Orli w XIII wieku*, Studia i materiały z historii kultury materialnej, t. XLIII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 42, ryc. 5; A. Pałubicka, *Grodzisko...*, s. 171 i n.

⁵¹ Bardzo pomocne były tu źródła pochodzące z tej strefy, a zawarte w: J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. pierwsza, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, cz. druga, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970; Z. Hilczerówna, *Dorzecze...*; H. Mamzer, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo w Siedleminie, pow. Jarocin*, *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. XXII 1972, (1974) s. 60 - 96.

⁵² W strefie północnej podstawowe materiały zawarte były w: A. Pałubicka,

Stwierdzono, że na zespół ceramiki śremskiej datowanej od drugiej połowy X w. po początek drugiej połowy XIII w. działały wpływy idące z różnych kierunków. Pierwszy z nich wyznaczają grupy naczyń górą obtaczanych z zespołami datowanymi na fazę C i występującymi na obszarze prawie całej Wielkopolski, przeżywającymi się w fazie D i szczątkowo występującymi nawet później (tab. 12, 14). W zespole śremskim kierunek ów reprezentowany jest zwłaszcza przez 1 i 2 grupę naczyń, które w swej głównej masie wystąpiły w najstarszych poziomach osadniczych grodu. Naczynia te traktować możemy jako formy przeżytkowe, wytwarzane w fazie D dzięki swym funkcjonalnie uniwersalnym zaletom. Pod względem morfologii są one ponadto także dowodem wcześniejszych tendencji unifikacyjnych. Nieco inaczej przedstawia się zagadnienie występowania naczyń przejściowych (grupa 3 i niektóre okazy grupy 6). Występują one także w wielu zespołach wielkopolskich datowanych na fazę D, ale wyznaczają okres przechodzenia na nowe udoskonalone sposoby wytwarzania. Następne kierunki związane są już z ulepszoną techniką wytwarzania naczyń całkowicie obtaczanych. Wprawdzie okazy śremskie należą do form naczyń dość powszechnie występujących na terenie Wielkopolski i egzystujących w szerokich przedziałach czasowych (tab. 12, 14), niemniej rozpatrując strukturę zespołów z innych stanowisk można wykreślić okresy mocniejszych lub słabszych wzajemnych oddziaływań interregionalnych. Porównując z analizowanym zespołem ceramikę, np. z terenu Dolnego Śląska, obserwujemy wprawdzie zbieżności niektórych cech, tym niemniej generalnie ceramika śremska pod względem morfologicznym bliższa jest kontekstowi południowowielkopolskiemu. W trakcie analizy zespołów

---

Grodzisko...; Poznań we wczesnym średniowieczu, t. I, Warszawa-Wrocław 1959, a w nim prace: W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żak, *Badania na placu katedralnym w 1938 r.*, s. 13 - 57; K. Przewoźna, *Badania wykopaliskowe w katedrze poznańskiej w 1946 r.*, s. 59 - 79; J. Żak, *Badania w ogrodzie przy ul. Ostrow Tumski 10 w 1946 r.*, s. 81 - 129; t. II, Wrocław-Warszawa 1960, a w nim prace: T. Wiślański, *Badania wykopaliskowe w Poznaniu na posesji Ostrow Tumski 11 w roku 1948*, s. 7 - 65; A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania ...*, s. 67 - 219; t. III, a w nim prace: M. Malinowska, *Badania...*, s. 7 - 137; A. Dymaczewski, *Badania...*, s. 139 - 228; t. IV, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1964, w nim prace: M. Malinowska, *Badania wykopaliskowe na Placu Katedralnym w 1958 - 1959 r.*, s. 7 - 46; A. Nowak, *Badania wykopaliskowe w ogrodzie arcybiskupim na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w latach 1960 - 1961*, s. 75 - 144; E. Dzieciołowski, *Badania archeologiczne na stanowisku 2 przy ul. Wieżowej na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 1961 r.*, s. 161 - 192. Pomocnym było także opracowanie: M. Perzyńska, *Tymczasowe sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Ogrodzie Arcybiskupim na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w latach 1960 - 1961*, Sprawozdania Archeologiczne, t. XV, 1963, s. 231 i n. Uwzględniono nadto ceramikę z innych rejonów ziem polskich, w tym np. z Gniezna — W. Hensel, *Ceramika z grodów piastowskich w Gnieźnie*, w: *Gniezno w zarysach dziejów w świetle wykopalisk*, Poznań 1939, s. 146 - 165; z Biskupina — Z. Kołos-Szafrąńska, *Z badań nad garncarstwem*, w: W. i Z. Szafrąnczy, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, Polskie Badania Archeologiczne, t. VI, 1961, s. 145 - 229 czy też z Gdańska — B. Lepówna, *Garncarstwo gdańskie w X - XII wieku*, Prace Komisji Archeologicznej, nr 7, Gdańsk 1968.

z tej strefy uzyskano wiele danych pomocnych przy rozpatrywaniu genezy i dalszego rozwoju niektórych grup ceramiki śremskiej (zwłaszcza 2 i 3, a także 4, 5 i 7 grupy). Odnosi się to m. in. do zespołów z grodu w Bonikowie, pochodzących z warstw datowanych na fazę B - C, Siemowa z fazy B - B/C, a także Daleszyna (X/XI w.), Siedlemina z fazy C - E, Niepartu z fazy C - E czy też Domaradziec z fazy C - D. Również i pod względem receptur technologicznych (domieszka) najstarsza ceramika górą obtaczana ze Śremu nawiązuje do zespołów tej strefy. Rozpatrując związki ceramiki śremskiej ze strefą północną przede wszystkim wymienić możemy zespoły z wczesnośredniowiecznego grodu bnińskiego, które dostarczyły wielu analogii (dla grupy 2 - 7), datowanych od drugiej połowy X w., po początki drugiej połowy XIII w. Niezwykle ważnych danych dostarczyła też analiza zespołów ceramiki poznańskiej. Stwierdzono, że okres najsilniejszej infiltracji wpływów na linii Poznań—Śrem w zakresie wytwarzania ceramiki przypadł na XI - XII w. (tab. 12). W późniejszych czasach, a zwłaszcza w XIII w., obserwujemy zmniejszenie się liczby elementów wspólnych. Generalnie pod względem liczby analogii najbardziej zbliżony do zespołu śremskiego, spośród stanowisk poznańskich, był materiał z Ostrowa Tumskiego 17 (30% analogii), w dalszej kolejności z Placu Katedralnego i Ostrowa Tumskiego 13 (po 16%), Ostrowa Tumskiego 11 (13%), Katedry i ul. Wieżowej 2 - 4 (10%). Zaobserwowano poza tym, że największą liczbę analogii do śremskich naczyń górą obtaczanych zawierały stanowiska: Ostrów Tumski 13 i ul. Wieżowa 2 - 4. Dla całkowicie obtaczanych natomiast: dla grupy 4 — Ostrów Tumski 17, 5 — Plac Katedralny i Ostrów Tumski 17, 6 — Ostrów Tumski 13, 7 — Katedra, 8 — wszystkie

Tabela 12

Śrem, stanowisko 7. Datowanie grupy naczyń śremskich i analogii poznańskich

Chronologia Grupy naczyń śremskich i analogii poznańskich	Chronologia					
	X w.	XI w.	XII w.	XIII w.	XIV w.	XV w.
1	—————	—————				
2	—————	—————	—————	—————		
3	—————	—————	—————	—————		
4	—————	—————	—————	—————		
5	—————	—————	—————	—————		
6	—————	—————	—————	—————	—————	
7	—————	—————	—————	—————	—————	—————
8	—————	—————	—————	—————	—————	—————

Legenda: ————— — zespół śremski
 - - - - - — zespoły poznańskie

Śrem, stanowisko 7. Zestawienie cech technologiczno-morfologicznych poszczególnych grup naczyń

Grupy naczyń	Opis	Technika wykonania	Grupy domieszek	Grupy krawędzi	Grupy ornamentyki	Występowanie w poziomach osadniczych	Najbardziej zbliżone analogie. Horyzontalne datowanie grup
1	2	3	4	5	6	7	8
1 ryc. 6, 10 : 3, 11 : 1, 12 : 6	O esowatym profilu, wysoko położonym załomie brzuśca, szerokootworowe naczynia zasobowe $\varnothing 1 - 30 - 35$ cm $\varnothing 2 - 30 - 35$ cm $h - 30 - 40$ cm grubość krawędzi - 0,9 - 1,1 cm	przykrawędnie obtaczane - 10%, obtaczane do załomu brzuśca - 90%	2 - 38,5% 3 - 66% 4 - 0,5%	1 - 50% 2 - 50%	1 - 40% 2 - 20% bez - 40%	I - 20% III - 5,4%	Dolny Śląsk, południowa Wielkopolska, Poznań. X - XI w.
2 ryc. 6, 12 : 5	Male, o esowatym profilu i tulipanowato wygiętym brzegu i około 1/2 wysokości położonym załomie brzuśca $\varnothing 1 - 12 - 13$ cm $\varnothing 2 - 12 - 13$ cm $h - 15 - 18$ cm grubość krawędzi 0,5 - 1,0 cm	obtaczane do załomu brzuśca	2 - 50% 3 - 37%	1 - 50% 2 - 40%	1 - 20% 2 - 20% 3 - 20% 4 - 20% 5 - 20% 6 - 20%	I - 20% II - 30% III - 3,6% IV - 19%	południowa Wielkopolska, Gniezno, Poznań. Faza C - D
3 ryc. 15 : 7	Szerokootworowe, o baniastym brzuścu i niemal pionowo ustawionym brzegu oraz wysoko położonym załomie brzuśca $\varnothing 1 - 20$ cm $\varnothing 2 -$ ok. 25 cm $h - ?$ grubość krawędzi - 0,9 cm	obtaczane do załomu brzuśca	3 - 1 fr.	2 - 1 fr.	1 - 1 fr.	I - 1 fr.	Południowa Wielkopolska, Bnin, Poznań, Santok. Faza C - D
4 ryc. 6, 11 : 2	Szerokootworowe, zasobowe, o esowatym profilu z wysoko położonym załomem brzuśca, podkreślonym niekiedy listwami plastycznymi $\varnothing 1 - 35$ cm $\varnothing 2 -$ ok. 37 - 38 cm $h - ?$ grubość krawędzi - 1,0 - 1,2 cm	całkowicie obtaczane	2 - 100%	4 - 100%	4 - 100% 7 - 100%	I - 20% II - 7,8%	Dolny Śląsk, południowa Wielkopolska, Bnin, Poznań, Międzyrzecz. Faza D
5	Forma garnkowata o zawężonej średnicy brzegu, mniej lub więcej esowatym profilu, wysoko położonym załomie i azyjce niekiedy przechodzącej w cylindryczną	całkowicie obtaczane	1 - 38% 2 - 54% 3 - 8%	1 - 7,2% 2 - 35,3% 4 - 60% 5 - 7,2%	1 - 11% 3 - 11% 4 - 44,5% 5 - 22,5%	I - 20% II - 16,4% III - 23,3% IV - 4,7%	Śląsk, południowa Wielkopolska, Bnin, Poznań, Gniezno, Santok, Gdańsk. X - XIII w.

ryc. 6, 13 : 1	<p>Ø 1 - 13 - 24 cm Ø 2 - 14 - 15 - 25 cm Ø 3 - 7 - 8 cm h - do 30 - 35 cm grubość krawędzi - 0,5 - 0,8 cm</p>				7 - 11%	V - 2 fr.	
6 ryc. 6, 12 : 2, 8, 13 : 3, 5	Grupa 6 dzieli się na 3 podgrupy: a) o esowatym profilu, baniastym, niżej położonym brzuścu, z niewykształconą szyjką	całkowicie obtaczane; występowanie form przejsłowych					Śląsk, południowa Wielkopolska, Poznań, Bnin, Gniezno, Międzyrzecz, Santok, Gdańsk. X - XIII w. - po późne średniowiecze
ryc. 10 : 1, 2, 12 : 1, 4, 7, 13 : 4, 9	b) o profilu w przybliżeniu esowatym, wydętym brzuścu i brzegu wywinętym poziomo		1 - 55,3% 2 - 41,3% 3 - 3,4%	2 - 23% 3 - 10,1% 4 - 43,1% 5 - 11,9% 6 - 11,9%	1 - 71% 4 - 16,5% 5 - 12,5%	I - 10% II - 37,8% III - 51,3% IV - 57,3% V - 1 fragment	
ryc. 13 : 8, 15 : 4	c) o esowatym profilu o mniejszej wydętości brzuśca Ø 1 - 16 - 29 cm Ø 2 - 17 - 30 cm h - ? grubość krawędzi - 0,1 - 1,0 cm						
7 ryc. 6, 13 : 6, 16 : 6	O wysoko położonym i wyraźnie zaznaczonym załomie brzuśca, z bardziej lub mniej ukośnie ustawioną cylindryczną szyjką i brzegiem wywinętym na zewnątrz Ø 1 - 15 - 17 cm Ø 2 - 17 - 19,5 cm h - ? grubość krawędzi - 0,5 - 1,0 cm	całkowicie obtaczane	1 - 90% 2 - 10%	2 - 14,2% 4 - 43,1% 5 - 14,2% 6 - 28,5%	1 - 80,5% 4 - 9,5% 5 - 10%	III - 16,4% IV - 14,3% V - 1 fr.	południowa Wielkopolska, Bnin, Poznań, Gniezno, Nakło, Międzyrzecz, Santok. XI w. (głównie druga połowa XI w.) - po późne średniowiecze
8 ryo. 6	Z cylindryczną szyjką i mniej lub więcej baniastym brzuścem Ø 1 - 15 - 16 cm h - ? grubość krawędzi - 0,6 cm	całkowicie obtaczane		2 - 1 fr.		II - 7,8% (1 fr.)	Śląsk, Wielkopolska, Pomorze. k. X/XI w. - po późne średniowiecze
9 ryc. 6	Pokrywy Ø - 10 cm grubość krawędzi - 0,8 cm	całkowicie obtaczane		2 - 1 fr.		1 - 1 fr.	IV - 4,7% (1 fr.)

Legenda: Ø 1 - średnica brzegu
 Ø 2 - średnica największej wydętości brzuśca
 Ø 3 - średnica dna
 h - wysokość

Zestawienie stanowisk archeologicznych, których ceramika posiada okazy analogiczne do grup naczyń śremskich

Grupy naczyń	Stanowisko	Bliższe dane o zespole	Chronologia	Literatura	Uwagi
1	2	3	4	5	6
1	Kaszowo, stan. 1 (gród)	fazy A - B	druga połowa X w. — początek XI w.	W. Dzieduszycki, <i>Ceramika...</i> , ryc. 86 : 1, 2	II grupa naczyń kaszowskich. Różnice widoczne są w ich słabszym profilowaniu i w ich mniejszej wydatości brzuśca.
	Poznań - ul. Wieżowa 2	warstwa IX	druga połowa X w.	E. Dzieciolowski, <i>Badania...</i> , tabl. I: 13	
	Poznań - Ostrów Tumski 17	warstwa Vd	pierwsza połowa XI w.	M. Malinowska, <i>Badania...</i> , t. III, ryc. 6 : 12	naczynie o niżej położonym załomie brzuśca
	Międzyrzecz - Zamek, stan. 1 (gród)	faza 3	X w.	W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, <i>Studia i materiały...</i> , ryc. 30	naczynia posiadają słabszą profilację nawiązując do tzw. „workowatych”
2	Bonikowo (gród)	wal I warstwa I, II kotlinka 2	faza B/C	Z. Hołowińska, <i>Wczesnośredniowieczne...</i> , ryc. 17 : M, ryc. 19	okaz bonikowski posiada większą wydatość brzuśca i prawdopodobnie jest pierwowzorem grupy 2.
	Siemowo (gród)	warstwa I budowla I faza II faza	faza C faza B faza B/C	ryc. 31 : 11 Z. Hilczerówna, <i>Wyniki...</i> , ryc. 16 : 2 ryc. 20	
	Daleszyn, stan. 2 (gród)	III faza	X/XI w.	Z. Hilczerówna, <i>Wczesnośredniowieczne...</i> , ryc. 23: a, b	
	Siedlemin - Rudunek, stan. 4 (osada)	jama II	faza C	H. Mamzer, <i>Wczesnośredniowieczne...</i> , ryc. 11: d, e	
	Buń, stan. 2A (gród)	warstwa XVI	druga połowa X w. — początek XI w.	A. Pałubicka, <i>Grodzisko...</i> , tabl. IX: 8; X: 4; XI: 13, tabl. XIX: 1, 2, 4, 5, 6	
	Gniezno (gród)	warstwa XIII warstwa VIII warstwa VII	VIII - X w. początek XI — początek XII w.	W. Hensel, <i>Ceramika...</i> , tabl. LXXVI: 2 tabl. LXXXI: 3, 6	okaz nieco zbliżony
	Poznań - Katedra	warstwa VIII	druga połowa X w.	K. Przewoźna, <i>Badania...</i> , tabl. I: 15	okaz o bardziej wydatym brzuścu i większej profilacji brzegu
	Poznań - Ostrów Tumski 11	warstwa VIIa	X/XI w.	T. Wiślański, <i>Badania...</i> , tabl. III: 6	
	Poznań - Ostrów Tumski 13	warstwa XIIc	około połowy X w.	A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, <i>Badania...</i> , ryc. 6 : 1	
		warstwa XIc	950 - 970 r.	tabl. I: 3	

	Poznań - Ostrów Tumski 17	warstwa VI	połowa X w.	M. Malinowska, <i>Badania...</i> , t. III, ryc. 2a: 10, 14	
	Poznań - ul. Wieżowa 2	warstwa Vb	po połowie XII w.	ryc. 20: 12	
	Poznań ul. Wieżowa 2 - 4	warstwa VIII	druga połowa X w. i początek XI w.	E. Dzieciolowski, <i>Badania...</i> , tabl. II: 11	
		jama 6	koniec IX w. - połowa X w.	A. Dymaczewski, <i>Badania...</i> , tabl. II: 6	
		warstwa IVc	połowa XI w. - początek XII w.	tabl. VII: 5	
	Międzyrzecz - Zamek, stan. 1 (gród)	faza 4	pierwsza połowa XI w.	W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, <i>Studia i materiały...</i> , ryc. 30	
	Santok (gród)	poziom V	pierwsza połowa X w.	U. Dymaczewska, <i>Ceramika...</i> , ryc. 17: 7, 19: 4	okazy santockie są szerokootworowe i regularnie zdobione
3	Daleszyn, stan. 2 (gród)	warstwa VIC	VII/VIII w.	Z. Hilczerówna, <i>Wczesnośredniowieczne...</i> , ryc. 33b	
	Bonikowo (gród)	kołlinka 2	faza C	Z. Hołowińska, <i>Wczesnośredniowieczne...</i> , ryc. 31 A: 12,	
	Bnin, stan. 2A (gród)	warstwa I	faza C	ryc. 9: B	
		warstwa V	druga połowa X - początek XI w.	A. Pałubicka, <i>Grodzisko...</i> , tabl. IX: 9	
		warstwa XVI			
	Poznań - ul. Wieżowa 2	warstwa IIa	druga połowa X w. i początek XI w.	tabl. LVIII: 2	uznane za formę przejściową naczyń górą obtaczane, posiadające pewne nawiązania do naczyń grupy 3
	Poznań - Ostrów Tumski 17	warstwa VIII	druga połowa XI i XII w.	E. Dzieciolowski, <i>Badania...</i> , tabl. II: 3	naczyńie uznane za całkowicie obtaczane
		warstwa VI	początek XI w.	tabl. IX: 11	
	Poznań - Ostrów Tumski 17	warstwa Vc	XI w.	M. Malinowska, <i>Badania...</i> , t. III, ryc. 15	
	Poznań, ul. Wieżowa 2 - 4	warstwa VA	druga połowa X w.	ryc. 18: 5	
	Santok (gród)	warstwa VI		A. Dymaczewski, <i>Badania...</i> , tabl. III: 1	okaz zbliżony do 3 grupy naczyń śrem-skich
		poziom V	pierwsza połowa X w.	U. Dymaczewska, A. Dymaczewski, <i>Wczesnośredniowieczny...</i> , ryc. 23: 4	
4	Kaszowo, stan. 1 (gród)	faza A - B	druga połowa X w. - początek XI w.	W. Dzieduszycki, <i>Ceramika...</i> , ryc. 18 (naczynie zasobowe bez listwy), ryc. 5, 15 (z listwami)	V - VI grupa naczyń kaszowskich
	Daleszyn, stan. 2 (gród)	faza III	X/XI w.	Z. Hilczerówna, <i>Wczesnośredniowieczny...</i> , ryc. 23g, h	
	Bnin, stan. 2A (gród)	warstwa VIII	początek XIII w.	A. Pałubicka, <i>Grodzisko...</i> , tabl. XXVI: 23	ułamek listwy

1	2	3	4	5	6
	Poznań, Plac Katedralny	warstwa VII - VIII	druga połowa XI — początek XII w.	W. Hensel, A. Niesiolowska, J. Żak, <i>Badania...</i> , tabl. III: 10	fragment naczynia z listwą plastyczną
	Poznań - Ostrów Tumski, Ogród Arcybiskupki	wykop VII	około połowy XII w.	M. Perzyńska, <i>Tymczasowe...</i> , ryc. 29	naczynie nieco zbliżone, ale o innej formie listwy
	Poznań - Ostrów Tumski 17	warstwa VI warstwa VI	pierwsza połowa XIII w. połowa X w.	A. Nowak, <i>Badania...</i> , tabl. IV: 31. M. Malinowska, <i>Badania...</i> , ryc. 3 : 3	ulamki listew plastycznych
	Poznań, ul. Wieżowa 2 - 4	warstwa VI warstwa IVc	początek XI w. połowa XI w. — początek XII w.	ryc. 6 : 9 A. Dymaczewski, <i>Badania...</i> , tabl. IX: 22	ulamki listwy
	Gniezno (gród)	warstwa VII	druga połowa XI w. — XII/ /XIII w.	W. Hensel, <i>Ceramika...</i> , tabl. LXXXII: 2	zdobione także i listwami pionowymi
	Gniezno, stan. 15b (gród)	faza 6	faza D	W. Hensel, <i>Studia i materiały...</i> , t. II, ryc. 41	
	Międzyrzecz - Zamek stan. 1 (gród)		pierwsza połowa XII w.	W. Hensel, Z. Hiltzer-Kurnatowska, <i>Studia i materiały...</i> , ryc. 30	
5	Domaradzice stan. 2 (osada)		faza C - D	W. Hensel, <i>Studia i materiały...</i> , t. III, s. 183	
	Bnin, stan. 2A (gród)	warstwa Va	druga połowa X w.	A. Pałubicka, <i>Grodzisko...</i> , tabl. XXIV: 2	naczynie bnińskie jest bardziej szerokootworowe
		warstwa VI warstwa IVa	pierwsza połowa XIII w. " "	tabl. XXXVI: 1, 2 tabl. XLII: 4	
	Poznań - Solacz (osada)	kwadrat III ognisko I	XII — początek XIII w.	Materiały MAP opracowywane przez H. Mamzera	
	Poznań, Plac Katedralny	warstwa XV	pierwsza połowa XI w.	W. Hensel, A. Niesiolowska, J. Żak, <i>Badania...</i> , ryc. 13 : 2	
	Poznań - Katedra	warstwa VIII	druga połowa X w.	K. Przewoźna, <i>Badania...</i> , tabl. I: 21	
	Poznań - Ostrów Tumski 11	warstwa IVj warstwa IVi	połowa XI — koniec XI w. koniec XI — pierwsza połowa XII w.	T. Wiślański, <i>Badania...</i> , tabl. V: 3 tabl. VII: 4	
	Poznań - Ostrów Tumski 13	warstwa XIIb	około połowy X w.	A. Niesiolowska, M. Perzyńska, J. Żak, <i>Badania...</i> , ryc. 10 : 2	naczynie grubościennie o mniej prostej szyjce
	Poznań - Ostrów Tumski 17	warstwa VI - Va	połowa X — druga połowa XII w.	M. Malinowska, <i>Badania...</i> , t. III, ryc. 3 : 8, 6 : 5, 12 : 39, 25 : 1	
	Gniezno (gród)	warstwa IV	początek XI — początek XII w.	W. Hensel, <i>Ceramika...</i> , tabl. XCII: 21.	

Międzyrzecz - Zamek stan. 1 (gród) Santok (gród)	faza 5 - 7 poziom VII	druga połowa XII — pierwsza połowa XIII w. druga połowa XI w. — XII/ /XIII w. 1140 - 1160 r. pierwsza połowa XIII w.	W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, <i>Studia i materiały...</i> , ryc. 30 U. Dymaczewska, <i>Ceramika...</i> , ryc. 24 : 9 B. Lepówna, <i>Garncarstwo...</i> , ryc. 7 J. Kaźmierczyk, <i>Wrocław...</i> , cz. I, ryc. 80 : 6	naczynie to posiada wyżej położony i bardziej ostry załom brzośca
6 Wrocław Kaszowo, stan. 1 (gród) Południowa Wielkopolska Niepart, stan. 4 (osada) Siedlemin, Rudunek, stan. 4 Bnin, stan. 2A (gród) Poznań - Solacz Poznań, Plac Katedralny Poznań - Katedra Poznań - Ostrów Tumski 11 Poznań - Ostrów Tumski 10 Poznań - Ostrów Tumski 13 Poznań - Ostrów Tumski, Ogród Arcybiskupi Poznań - Ostrów Tumski 17	faza A - B jama I warstwa XVI - IVa chata I warstwa VIII - IV warstwa VIa - V warstwa Va warstwa III warstwa XII warstwa XIIc - IIIf wykop VII przedwał warstwa Vd - Va	X - XIII w. druga połowa X — początek XI w. faza C - D faza D - E faza E druga połowa X — początek drugiej połowy XIII w. XII — początek XIII w. druga połowa X w. — do po- łowy XIII w. 1350 - 1400 r. XII i pierwsza połowa XIII w. połowa XIII — po XIV/XV w. 1100 - 1250 r. od około połowy X w. do końca 1253 r. około połowy XI w. XII — połowa XIII w. początek XI — druga połowa XII w.	J. Kaźmierczyk, <i>Wrocław...</i> , cz. I, ryc. 79 W. Dzieduszycki, <i>Ceramika...</i> , ryc. 5, 13, 20 : 1, 2, 3, Z. Hilczerówna, <i>Dorzecze...</i> , ryc. 20b (typ VIa), 27e W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, <i>Studia i materiały...</i> , ryc. 93 : 1, 5 H. Mamzer, <i>Wczesnośredniowieczne...</i> , ryc. 16: c. d A. Pałubicka, <i>Grodzisko...</i> , tabl. IV:5, XVI: 4, 5, XXVI: 12, 14, 15, XXXVIII:7, 8, XLII: 1, 2, 3, 8, XLVI: 1, 12, XLVII: 13, 15, XLVIII: 1, 8 Materiały MAP opracowywane przez H. Mamzera M. Malinowska, <i>Badania...</i> , t. IV, tabl. II: 4, IX: 2, XVI: 16, 17, XX: 20, 22, K. Przewoźna, <i>Badania...</i> , tabl. III: 25, 29, tabl. IV: 14, 15 T. Wiślański, <i>Badania...</i> , tabl. IX: 11 tabl. X: 2, 5, J. Żak, <i>Badania...</i> , ryc. 6: 2, 8 A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, <i>Badania...</i> , ryc. 8 : 1, 11 : 16, tabl. I: 16, VI: 14, 15, VII: 20 - 23, IX: 14, 15, XIV: 6, 9, 10 M. Perzyńska, <i>Tymczasowe...</i> , ryc. 2a ryc. 3 : 2, 4, 5, 6, 8, M. Malinowska, <i>Badania...</i> , t. III, ryc. 5 : 13, 12 : 23, 24, 20 : 5, 11, 23 : 8, 9, 10	VII grupa ceramiki kaszowskiej Bruszczewo, Daleszyn, Dusina

1	2	3	4	5	6
	Poznań, ul. Wieżowa 2	warstwa VI	druga połowa XI i XII w.	E. Dzięciołowski, <i>Badania...</i> , tabl. VIII: 2	naczynie górą obtaczane
	Poznań, u. Wieżowa 2 - 4	warstwa IVc	połowa XI — początek XII w.	A. Dymaczewski, <i>Badania...</i> , tabl. IX: 2, 15	
	Gnieszno (gród)	warstwa VII - II	początek XI - XII w.	W. Hensel, <i>Ceramika...</i> , tabl. LXXXIII: 9, 14, LXXXIV: 11, XI: 4, 9, 10, XCII: 16 - 21	
	Międzyrzecz - Zamek stan. 1 (gród)	fazy 4 - 8	pierwsza połowa XI w. — XIII/XIV w.	W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, <i>Studia i materiały...</i> , s. 30	
	Santok (gród)	poziom VII	druga połowa XI - XII/XIII w.	U. Dymaczewska, <i>Ceramika...</i> , ryc. 24: 7, 8, 10	
7	Siedlemin - Rudunek, stan. 4 (osada)	jama I	faza E	M. Mamzer, <i>Wczesnośredniowieczne...</i> , ryc. 16: a, b	
	Siedlemin, stan. 7 (osada)		faza E	ryc. 32: g	
	Bozsków - Siedlemin (osada)		faza D/E	ryc. 35: c	
	Bniń, stan. IIA (gród)	warstwa VIII - IVA	początek XIII — początek drugiej połowy XIII w.	A. Pałubicka, <i>Grodzisko...</i> , tabl. XXVI: 20, XXXV: 4, XXXVI: XXXVIII: 3, XI: 7, LII: 7	niektóre z okazów bnińskich cechuje mniejsza wydętość brzuśca
	Poznań - Solacz (osada)	ognisko V, poza chatą I	XII — początek XIII w.	Materiały MAP opracowywane przez H. Mamzera	
	Poznań, Plac Katedralny	warstwa IV	XII do połowy XIII w.	M. Malinowska, <i>Badania...</i> , t. IV, tabl. XX: 19, XXI: 14	okaz zdobiony
	Poznań - Katedra	warstwa IVb - V	około 1350 - 1400 r.	K. Przewoźna, <i>Badania...</i> , tabl. II: 8, V: 26, 27	
	Poznań - Ostrów Tumski 13	warstwa IXB	1039 - 1100 r.	A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, <i>Badania...</i> , tabl. III: 10	naczynie bardzo zbliżone
	Poznań - Ostrów Tumski, Ogród Arcybiskupi		około połowy XII w.	M. Perzyńska, <i>Tymczasowe...</i> , ryc. 2d	
	Poznań - Ostrów Tumski 17	warstwa IVd	druga połowa XII w.	M. Malinowska, <i>Badania...</i> , t. III, ryc. 28: 16,	naczynie bardzo zbliżone
	Poznań, ul. Wieżowa 2 - 4	warstwa C i D warstwa IVa	koniec XII w. XII/XIII w.	ryc. 39: 10 A. Dymaczewski, <i>Badania...</i> , tabl. XIII: 1	
	Gnieszno (gród)	warstwa IV	XI — początek XII w.	W. Hensel, <i>Ceramika...</i> , tabl. XCII: 4, 6, 10, LXXXVII: 1, 21	
	Nakło n/Notecią stan. 1 (2) (osada przyrodowa)		faza D - E	W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, <i>Studia i materiały...</i> , ryc. 79.	

	Międzyrzecz - Zamek, stan. 1 (gród) Santok (gród)	faza 5 - 7 VII poziom osadniczy	druga połowa XII w. - pierwsza połowa XIII w. druga połowa XI w. - XII/ /XIII w.	W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, <i>Studia i materiały...</i> , s. 30. U. Dymaczewska, <i>Ceramika...</i> , ryc. 26.
8	Wrocław		X - XIII w.	J. Kaźmierczyk, <i>Wrocław...</i> , cz. II, s. 292, ryc. 82
	Kaszowo (gród) Niepart, stan. 3 (gród)	faza B	X/XI w. faza C - D	W. Dzieduszycki, <i>Ceramika...</i> , ryc. 20: 4 W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, <i>Studia i materiały...</i> , ryc. 90: 4
	Bnin, stan 2A (gród)	warstwa XVb warstwa IVb	koniec XII i początek XIII w. pierwsza połowa XIII w.	A. Pałubicka, <i>Grodzisko...</i> , tabl. XXX: 1 tabl. XXXVIII: 10, 11
	Poznań, Plac Katedralny	warstwa IV	XIII w. (do połowy XIII w.)	M. Malinowska, <i>Badania...</i> , t. IV, tabl. XX: 27, XXI: 1, 2, XXII: 5
	Poznań - Katedra	warstwa V - VIII warstwa VIb - V	druga połowa XI w. /początek XII w. - po 1253 - 1300 r. 1350 - 1400 r.	W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żak, <i>Badania...</i> , I: 6, IV: 1, 11 K. Przewoźna, <i>Badania...</i> , tabl. II: 28, V: 20 T. Wiślański, <i>Badania...</i> , tabl. VI: 8
	Poznań - Ostrów Tumski 11	warstwa IVi	koniec XI w. - pierwsza połowa XII w.	A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, <i>Badania...</i> , tabl. VII: 30, VIII: 6
	Poznań - Ostrów Tumski 13	warstwa IVe - c	około 1253 - 1270/1300 r.	M. Malinowska, <i>Badania...</i> , t. III, ryc. 5: 14, 20: 10, 13, 24: 15, 25: 2, 28: 13, 17, 39: 6, 46: 5, 47: 1
	Poznań - Ostrów Tumski 17	warstwa Vd - Va, III C, D	od pierwszej połowy XI w. - po połowę XIII w.	A. Dymaczewski, <i>Badania...</i> , tabl. IX: 21, XIII: 2
	Poznań, ul. Wleżowa 2 - 4	warstwa VIc warstwa IVa	połowa XI - początek XII w. XII/XIII w.	W. Hensel, <i>Ceramika...</i> , tabl. LXXX: 2, LXXXI: 10, XC: 1, XCIV: 2, XCVI: 2, 3, XCIX: 1, 3
	Gnieszno (gród)	warstwa VIII - I	X/XI - XIII w.	Z. Kolos-Szafrąńska, <i>Z badań...</i> , tabl. VII
	Biskupin stan. 6 (osada)	warstwa II	X - XI w.	U. Dymaczewska, <i>Ceramika...</i> , ryc. 26.
	Santok	VI - VII poziom osady	druga połowa XI w. - XII/ /XIII w.	B. Lepówna, <i>Garncearstwo...</i> , ryc. 7
	Gdańsk	poziom 16/17 - 1	980 - 1308 r.	

omawiane stanowiska. Z innych stanowisk posiadających w tym zakresie niektóre elementy wspólne wymienić możemy gród gnieźnieński (analogie dla 2, 4, 5, 6 i 7 grupy) czy też Santok i Międzyrzecz. Rozpatrując zaś cechy różniące zespół śremski od ceramiki poznańsko-gnieźnieńskiej generalnie stwierdzamy, że najbardziej istotne było tu niestosowanie w szerszym zakresie profilowania brzuśców w celu podkreślenia ich załomów, a tym samym uzyskania mniej więcej dwustożkowości. W tym przypadku ceramika śremska zbliżona jest bardziej do zespołów z fazy D i późniejszych okresów, pochodzących z terenu Wielkopolski południowej⁵³. Możemy więc uznać, że wyznacza ona skrajnie północny zasięg strefy południowej⁵⁴. Wspomnieć też należy i o ornamentyce naczyń śremskich. Zaobserwowano, że jej przemiany są zbieżne z procesami zachodzącymi w zakresie przekształceń morfologicznych naczyń. W fazie D widoczne jest więc szcztatkowe występowanie na naczyniach górą obtaczanych wątków o starszej metryce (zwłaszcza 2 - 3 grupy ornamentacyjnej), a na naczyniach całkowicie obtaczanych — strefowych wątków typowych dla południowej części Wielkopolski, Dolnego Śląska, ale występujących i na niektórych naczyniach z Bniina, Poznania, Gniezna. Późniejszy proces unifikacji, a zatem i zubożenia ornamentyki, przebiega podobnie jak na wymienionych stanowiskach. Charakterystyczne jest, że nie zaobserwowano w Śremie występowania motywów związanych ściśle ze strefą północną. Świadczyć to może o silnym w tym względzie oddziaływaniu ośrodków południowowielkopolskich.

Kończąc nasze rozważania dochodzimy do wniosku, że we wczesnośredniowiecznym zespole śremskim w okresie od drugiej połowy X w. po początek drugiej połowy XIII w. widoczne są silne oddziaływania idące zarówno z terenu południowej, jak i północnej Wielkopolski. Naczynia wchodzące w skład analizowanego zespołu nie tworzą nowych, nieznanych dotąd grup morfologicznych (poza nieznacznymi lokalnymi przekształceniami). Sytuacja taka dowodziłaby, że w początkowej fazie na zespół śremski złożyła się w pełni wykształcona ceramika górą obtaczana i wchodząca w masowe użycie na terenie Wielkopolski ceramika całkowicie obtaczana, która na skutek procesu długotrwałego krzyżowania się impulsów ze wspomnianych stref uległa silnej unifikacji. Pośrednio może to też dowodzić, że Śrem w skali mezoregionalnej, zwłaszcza w XI - XII w., stanowił ośrodek, w którym ogniskowały się idee pochodzące z odległych obszarów⁵⁵. Podkreślić należy jednak pewną supremację oddziaływań strefy południowowielkopolskiej, co jest zrozumiałe,

⁵³ W. Hensel, *Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Klecku pod Gnieznem*, w: W. Hensel, *Archeologia i prahistoria*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 440 - 441. a także charakterystyka niektórych zespołów grupy D (Z. Hilczerówna, *Dorzecze...*, s. 124).

⁵⁴ Daleko bardziej ze strefą północną związany był pobliski ośrodek bniński, którego ceramika różni się w tym zakresie od zespołów śremskich.

⁵⁵ Podobne procesy zaobserwowano np. w Santoku (U. Dymaczewska, *Ceramika...*, s. 210) i Klecku (W. Hensel, *Wczesnośredniowieczny...*, s. 441).

jeśli weźmiemy pod uwagę kontekst kulturowy ośrodka śremskiego. Można to też tłumaczyć procesem nakładania się na substrat południow Wielkopolski wpływów strefy północnej. Wydaje się też, że wczesnośredniowieczny Śrem odegrał poważną rolę w procesie unifikacji kulturowej mikroregionu, przeżywając w XI w. okres swego rozkwitu.

Pozostały materiał ruchomy. Występowanie pozaceramicznego materiału ruchomego na poszczególnych odcinkach i poziomach obrazuje tabela 15.

Tabela 15

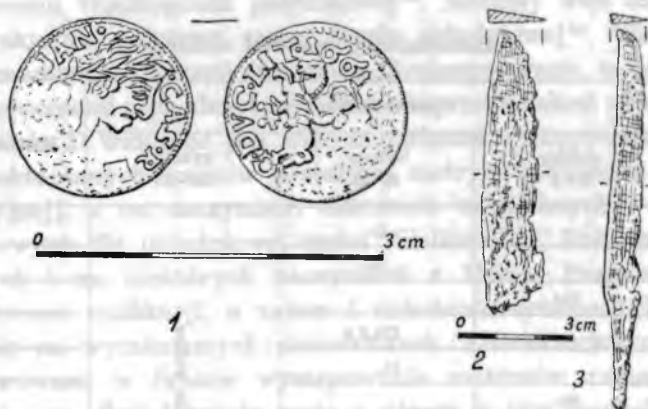
Pozaceramiczny materiał ruchomy

Poziom osadniczy	Warstwy kulturowe			Moneta	Nóż żelazny
	wykopy 1 - 2	wykopy 9 - 13	wykopy 14 - 15		
I		Ic	ziółca wtórna		
		Ib			
II	IIId	II4,7,8			
		II,			
III	IIc				
	IIb				
IV	IIa				
V		II,			
VI	I				
		I			inw. 5/87
			I		inw. 3/87

c.d. tab. 15

Poziom osadniczy	Nieokreślony przedmiot metalowy	Szydło kościelne	Szczałki trumien, nagrobków, cegły, kamienia	Szczałki kostne	
				zwierzęce	ludzkie
I	inw. 1/87			x	x
				x	x
II				x	
				x	
III				x (liczne)	
				x (liczne)	
IV				x	
V					x
VI		inw. 7/87	x (liczne)	x	x (liczne)
			x (liczne)	x	x (liczne)

Jest on, jak widać, niezmiernie ubogi, zarówno asortymentowo, jak i ilościowo. W obrębie I poziomu osadniczego notujemy tylko 1 przedmiot metalowy, nieokreślony, silnie skorodowany (nr inw. 1/67). Poziomy osadnicze II - V są zupełnie pozbawione zabytków. Dopiero w samym nadkładzie nowożytnym (warstwa I) jest ich kilka. Nóż żelazny (nr inw. 6/67, ryc. 17:3) należy do okazów z dwustronnie wyodrębnionym trzpieniem. Linia grzbietu lekko wgięta przy czubku podnosi się łukowato. Przekrój głowni jest trójkątny,

Ryc. 17. Śrem, stan. 7. Pozaceramiczny materiał ruchomy: 1 — szeląg litewski („boratynka”) Jana Kazimierza z 1661 r. (jama na wykopie 12, warstwa I), 2 — nóż żelazny (wykop 2, warstwa I), 3 — nóż żelazny (wykop 15, warstwa I). Rys. L. Fijał

Ilustr. 17. Śrem, site 7. Extra-ceramic portable materials: 1 — a Lithuanian coin (“boratynka”) of Jan Kazimierz from the year 1661 (pit in excavation 12, layer I), 2 — an iron knife (excavation 2, layer I, 3 — an iron knife (excavation 15, layer I)

natomiast trzpienia owalny. Zachowana długość noża wynosi 10 cm, długość trzpienia — 2,5 cm, szer. głowni — 0,8 cm, grub. grzbietu głowni — 0,3 cm. Podobny typ noży występuje w Polsce przez całe wczesne średniowiecze, stąd nasz egzemplarz nie ma większego waloru datacyjnego. Równie mało charakterystyczna jest forma drugiego noża żelaznego (nr inw. 3/67, ryc. 17:2). Głownia tego okazu (trzpień nie zachował się) jest znacznie szersza, o wypukłej linii grzbietu i trójkątnym przekroju. Zachowana długość noża wynosi 7,5 cm, szerokość — 1,5 cm, grubość grzbietu — 0,3 cm. Szydło (nr inw. 7/67) o długości 12 cm wykonane jest bardzo prymitywnie ze zwierzęcej kości długiej. Moneta (nr inw. 5/67, ryc. 17:1) odkryta w obrębie jamy na wykopie 12 to szeląg litewski Jana Kazimierza (tzw. „boratynka”), wybity w 1661 r.⁵⁶

⁵⁶ M. Gumowski, *Podręcznik numizmatyki polskiej*, Kraków 1914, s. 240, nr 1849.

Pozyskany materiał kostny (zwierzęcy i ludzki) jest skromny ilościowo (tab. 15). Zaledwie w kilku przypadkach jednostki eksploracyjne dostarczyły go relatywnie nieco więcej. Nie tylko krótkość serii, ale także często bardzo zły stan zachowania materiału, nie kwalifikują go do badań specjalistycznych.

V. GRÓD ŚREMSKI W ŚWIETLE DANYCH ARCHEOLOGICZNYCH I ŹRÓDEŁ PISANYCH

Na stanowisku 7 w Śremie (ryc. 1) nie zaobserwowano faktów, które świadczyłyby o istnieniu w tym miejscu osadnictwa starożytnego. Dawne sugestie niektórych historyków (K. Potkański, H. Münch, W. Kowalenko) w tym względzie okazały się nietrafne. Zasiedlenie piaszczystej wyniosłości położonej wśród silnie rozgałęzionego systemu ciekowego Warty nastąpiło we wczesnym średniowieczu. Wspomniana płaska łąka (wykopy 11 - 12, warstwy VII i VI, ryc. 3) wynosiła się wówczas nieznacznie ponad poziom pobliskich starorzeczy i bagien (około 1 m przy średnim stanie wód).

Najstarszy poziom osadniczy (I), który datuje ceramika na drugą połowę X w., został ujawniony tylko w południowej części stanowiska (wykopy 9 - 13). Najwcześniej uległy niwelacji stropowe partie calcowej warstwy VI, związanej najprawdopodobniej z przygotowaniem plateau pod osadę. Rozłożone drewno w nich zachowane stanowi chyba pozostałość wymoszczenia gruntu, sięgającego na południe do granicy wykopów 11 i 12 i wyznaczającego tam jednocześnie skrajnie południowy zasięg zniwelowanej płaszczyzny (ryc. 3). Najstarsze nawarstwienie osadnicze sensu stricto reprezentuje warstwa V (wykopu 9 - 11), zalegająca na warstwie VI. Występujące w jej obrębie warstewki spalenizny, węgle drzewne, wreszcie jama (wykop 11) z konstrukcjami drewnianymi tak właśnie określają charakter warstwy V. Zupełnie podobnie interpretować można również warstwę IV (taki sam zasięg poziomy, smużki spalenizny i rozłożonego drewna). Warstwy VI - IV wiążemy z egzystencją osady otwartej, mającej zapewniony walor obronny przez kontekst topograficzny. Wielkość osady (po osi stanowiska) była bardzo mała. Jej charakter i bliższa funkcja są trudne do ustalenia. Nie popełnimy chyba jednak większej pomyłki twierdząc, że na powstanie i lokalizację osady wpłynęła bliskość przeprawy przez Wartę.

Z kwestią tą wiąże się ściśle problem domniemanej grobli, przylegającej do osady od południa (wykop 13, ryc. 5). Było to urządzenie szerokości około 4 m, zbudowane w konstrukcji drewniano-ziemnej (warstwa Ib). Grobla stanowiła zapewne jeden z wielu elementów kombinowanego ciągu przejść przez przeszkody wodno-bagiennie. Dolne partie grobli w postaci solidnych podwalin dębowych ułożono bezpośrednio na calcu (warstwa VI). Z budową grobli ma związek warstwa Id (z dużą ilością wiórów drewnianych i kory), o ograniczonym zasięgu przestrzennym. Nisko usytuowana grobla musiała ulegać wielokrotnemu zalewaniu wodami starorzeczca (warstwa sedymenta-

cyjna Ic), co było połączone z częściowym rozmywaniem jej górnych, słabiej umocnionych drewnem poziomów. Dotykały ją również niekiedy pożary. Byłoby chyba przesadą tłumaczyć obecność kości ludzkich w warstwach Ib i Ic jako wynik walk toczonych na grobli, względnie w jej pobliżu. Nie wykluczone, że grobla zbudowana w drugiej połowie X w., odpowiednio konserwowana, trwała przez dłuższy czas, a co najmniej prawdopodobnie do połowy XIII w. (źródło pisane z 1242 r.). Dowodów archeologicznych na potwierdzenie tej hipotezy wszakże brak.

II poziom osadniczy, który datujemy od przełomu X /XI do poł. XI w., zakresła okres budowy grodu (starszego wału) typu wklęsłego. W południowej części stanowiska poziom ten otwarły prace niwelacyjne, przygotowujące miejsce pod wał. Na odcinku wykopów 10 i 11 ponad warstwą IV występuje warstwa III, wypełniająca niewielkie obniżenie (ryc. 3). Po wyrównaniu terenu wymoszczono go dokładnie w zasięgu przyszłego wału cienkim podkładem drewna (warstwa IIa na wykopach 9 - 11), a następnie rozpoczęto budowę zmiennokierunkowego rusztu drewnianego, przesypanego ziemią. Jego konstrukcję omówiliśmy szczegółowo wyżej. Przypomnijmy tylko, że ruszt, zaobserwowany w wykopach 9 - 11 (warstwa II₂₋₁₂), ujęty był w podwójny rząd kasetonów o wymiarach ca 4 × 3,5 m i wyznaczał szerokość wału w granicach 8 - 10 m w dolnych partiach. Była to więc szerokość stosunkowo mała na tle przykładów z innych grodów prapolskich. Pierwotna wysokość wału, której nie znamy, musiała wynosić kilka metrów. Znaleźiska kostnych szczątków ludzkich w najwyższym z zachowanych poziomów (II₂) traktujemy w interpretacji z odpowiednią rezerwą, nie wykluczając nagłych zejść śmiertelnych w trakcie walki o gród.

Informacje na temat wnętrza grodu czerpiemy z analizy nawarstwień w wykopach 1 - 2 (ryc. 3). Na calcu (warstwa IV), zalegającym tu nieco niżej niż w południowej części stanowiska, notujemy obecność warstwy niwelacyjnej (III), powyżej której znajduje się gruby podkład warstwy II d z pozostałościami konstrukcji drewnianych. Biorąc pod uwagę ich stratygrafię pionową, układ nierusztowy, rozmiary oraz lokalizację w skali całego stanowiska uznajemy je nie za element wału, a raczej za luźną konstrukcję wyrównującą majdan grodu.

Poważnych trudności nastęrcza określenie ogólnej wielkości grodu, a to na skutek niemożności dokładnego wyznaczenia przebiegu wału, szczególnie w jego maksymalnie północnym zasięgu. Wydaje się, że w tym kierunku wał nie przekraczał obecnej szosy poznańskiej (ryc. 1). Wskazywałby na to m. in. brak jakichkolwiek elementów wału w części stanowiska, leżącej poza szosą (na północ od niej). Gdyby tak było, gród śremski zajmowałby powierzchnię około 0,4 ha, co jest wielkością do przyjęcia dla strażnicy, jaką przede wszystkim był.

Wczesnego grodu śremskiego nie odnotowują źródła pisane. S. Chmielewski, stosując metodę retrogresywną opartą na znanych stosunkach ogólnopolskich, dochodzi do przekonania, że na przełomie X/XI w. Śrem był już

najprawdopodobniej grodowym ośrodkiem okręgu administracyjnego⁵⁷. W sytuacji politycznej państwa wczesnopiastowskiego, istniejącej w ramach zakreślonej przez nas dla Śremu chronologii II poziomu osadniczego, należałoby wnosić, że budowa grodu przy ważnej przeprawie warciańskiej nastąpiła jeszcze za czasów Bolesława Chrobrego, czyli przed 1025 r. Około połowy XI w. i w drugiej połowie XI w. (III poziom osadniczy) obwałowania grodu śremskiego trwają bez zmian. W wyniku użytkowania majdanu odkłada się gruba warstwa IIc (wykopy 1 - 2, ryc. 3), ze stosunkowo liczną ceramiką i kośćmi zwierzęcymi. Fragmenty naczyń występują najczęściej w towarzystwie soczewek spalenizny i węgla drzewnych, a więc zapewne w miejscach gdzie stały i były eksploatowane zabudowania mieszkalne. Zabudowa majdanu bez wątpienia uległa gwałtownemu pożarowi. W warstwie IIb, przykrywającej warstwę IIc, występuje bardzo intensywna, gruba spalenizna tudzież ślady po spalonych belkach leżących w nieregularnym układzie. Warstwa ta zawiera duże ilości ceramiki i kości zwierzęcych. Dużych w rozmiarach zniszczeń pożarowych nie da się chronologicznie skorelować z konkretnymi wydarzeniami politycznymi, wobec braku źródeł pisanych. Pożar jest jednak późniejszy prawdopodobnie o kilkadziesiąt lat od destrukcji, jakie dotknęły wiele grodów wielkopolskich, w tym prawdopodobnie pobliski Bnin, w wyniku powstania ludowego (1037) względnie najazdu księcia czeskiego Brzetysława I (1038/39)⁵⁸. Pożar w grodzie śremskim mógł mieć zgoła niemilitarną przyczynę.

Usunięcie skutków pożaru nastąpiło w ciągu XII w. (IV poziom osadniczy, niwelacyjna warstwa IIa — ryc. 3). Faktu tego nie potrafimy precyzyjnie datować, stąd nie wiadomo, czy zaistniała w użytkowaniu majdanu (grodu?) istotnie duża przerwa. W omawianej fazie pojawia się po raz pierwszy w źródle pisanym nazwa Śremu. Jest ona wymieniona w bulli gnieźnieńskiej z 1136 r. zawierającej wykaz kasztelanii wielkopolskich. Śrem uznaje się ostatnio pewnie za centrum jednej z nich, choć zasięg tej jednostki budzi nadal dyskusję⁵⁹.

Na pierwszą połowę XIII w. (V poziom osadniczy) datuje ceramika częściowe zniszczenie starszego wału obronnego i jego odbudowę (wał młodszy). Renowacja jest zauważalna tylko śladowo w materiale warstwy II₁ (wykop 9 - 10). Główną partię wału młodszego zlikwidowały nowożytnie niwelacje i dlatego nasza wiedza o nim jest bardzo skromna. Z 1212 r. pochodzi pierwsza wyraźna wzmianka o kasztelanie ze Śremu — Piotrze, sam gród (castrum) wymienia po raz pierwszy dokument z 1234 r. (ugoda dotycząca podziału Wielkopolski między Henrykiem Brodatym i Władysławem Odonicem). W pierwszej połowie XIII w. Śrem, podobnie jak wiele innych grodów wielkopolskich, przechodził burzliwe, zmienne koleje losu w trakcie walk dzielnicowych.

⁵⁷ S. Chmielewski, w: *Dzieje...*, s. 23.

⁵⁸ A. Pałubicka, *Grodzisko...*, s. 175.

⁵⁹ S. Chmielewski, w: *Dzieje...*, s. 18, 23.

Już w czasie od 1206 do 1229 r., gdy toczyły się walki między Władysławem Laskonogim a Władysławem Odonicem, ten ważny strategicznie gród przechodził z rąk do rąk. Nie inaczej działo się w kolejnej fazie rozgrywek Odonica z Henrykiem Brodatym. Kalendarium wydarzeń przedstawia się następująco:

1233 — umocnienie Śremu przez Odonica w obliczu agresji Brodatego,

1234 — zniszczenie i szybka odbudowa grodu w trakcie drugiej wyprawy Brodatego na Wielkopolskę; Śrem pozostaje przy księciu śląskim na mocy układu z Odonicem,

1235 — odbicie grodu przez Odonica,

1237 — zdobycie Śremu przez Brodatego w czasie trzeciej wyprawy,

1239 — Śrem w posiadaniu Odonica.

Na stałe w rękach sukcesorów Odonica pozostał od 1241 r. Wymieniany jest później kilkakrotnie przy okazji podziałów między braćmi, Przemysłem I i Bolesławem Pobożnym (1247 — należał do Przemysła, 1249 — został odstąpiony Bolesławowi, 1253 — powrócił do Przemysła)⁶⁰.

Krótko po połowie XIII w. rozpoczyna się formować ostatni, VI poziom osadniczy stanowiska w Śremie. W obrębie nawarstwień zaliczanych do niego obserwujemy rumowisko wyższych partii wału spoczywającego na jego wewnętrznym stoku (wykop 9, warstwy IIx oraz Ia — ryc. 3). Brak materiału ruchomego nie pozwala datować dokładniej warstw, a tym samym poważnych zniszczeń wału. Nie wykluczamy, że przynajmniej częściowo należałoby je odnieść do walk z lat 30-tych XIII w. Niezachowanie się jeszcze wyższych nawarstwień uniemożliwia odczytanie dalszych dziejów grodu. W nadkładzie (warstwa I na wykopach 1 - 2 oraz 9 - 13) występują obok ceramiki z połowy XIII w. również ułamki naczyń XIV - XV-wiecznych i późniejszych. Gród śremski musiał funkcjonować jeszcze w 1279 r., skoro w dokumencie z tego czasu jest mowa o obowiązku tzw. stróży i stałej konserwacji urządzeń obronnych, ciężącym na mieszkańcach okolicznych wsi⁶¹. Dokumenty z XIV w. nie wspominają o warownej rezydencji kasztelańskiej w Śremie⁶². Należy przypuszczać, że z końcem XIII w. gród śremski został ostatecznie porzucony. W XIV i XV w. na opuszczonym, adaptowanym przez niwelację (?) terenie mogło się rozwijać jakieś bliżej nieokreślone osadnictwo otwarte związane z miastem prawobrzeżnym (patrz niżej). Od XVI w. istniał tu już cmentarz żydowski.

Przeprowadzone badania wykopaliskowe nie potwierdziły domysłów o istnieniu w pobliżu grodu podgrodzia albo ogólniej osady o charakterze rzemieślniczo-handlowo-rolniczym. W każdym razie nie było jej na pewno w obrębie całego stanowiska 7, wliczywszy doń obszar leżący na północ od szosy, a więc na jedynym w otoczeniu grodu względnie suchym skrawku terenu (ryc. 1). Okazało się bowiem, że uchwycony tamże układ

⁶⁰ S. Chmielewski, w: *Dzieje...*, s. 25 - 26; A. Pałubicka, *Grodzisko...*, s. 169 - 172.

⁶¹ S. Chmielewski, w: *Dzieje...*, s. 24 - 25.

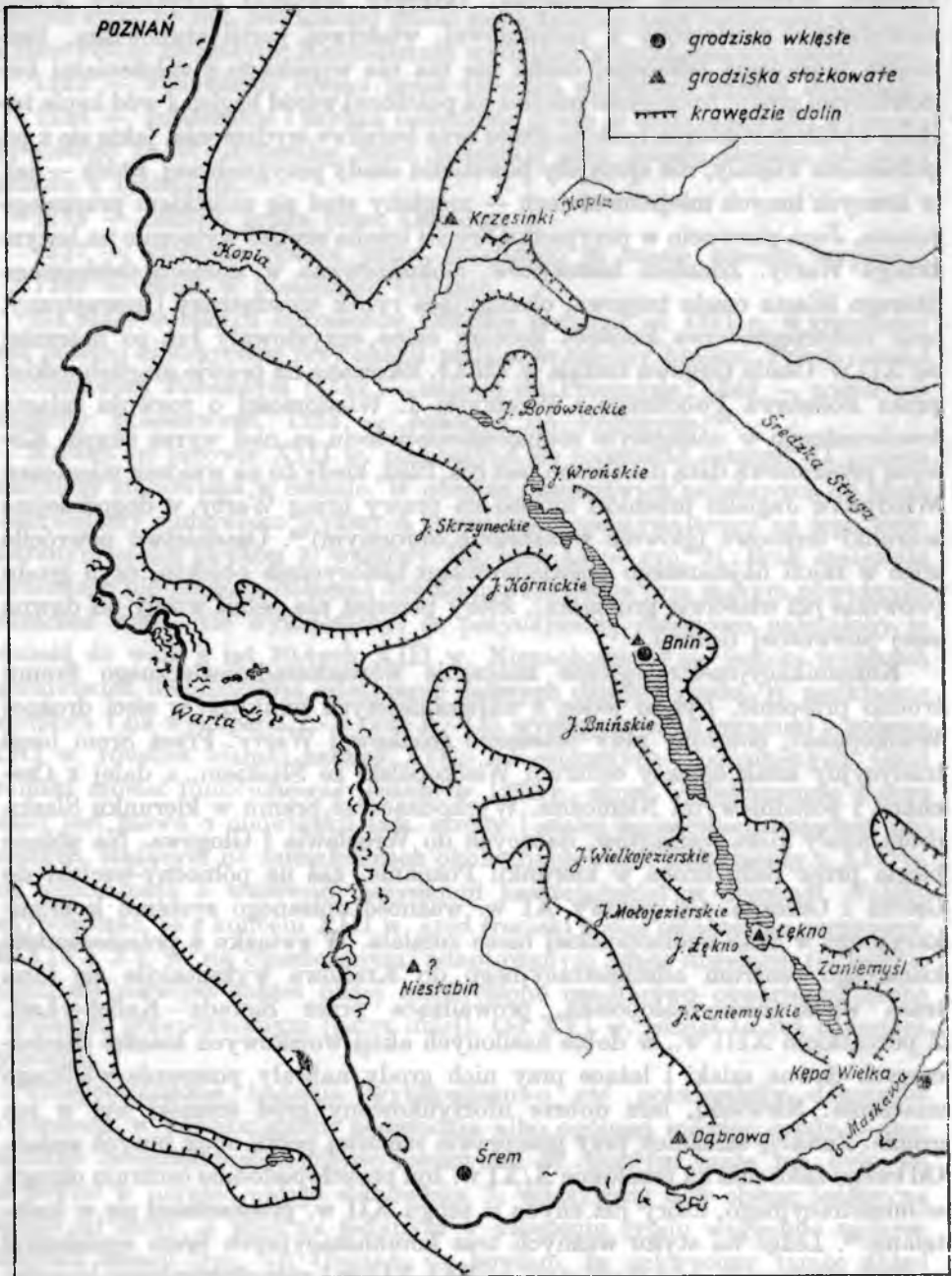
⁶² S. Chmielewski, w: *Dzieje...*, s. 26 - 27.

stratygraficzny (wykopy 14 - 15, ryc. 3) jest wtórny i powstał dzięki nowożytnym, intensywnym niwelacjom. Odkryty materiał zabytkowy został niewątpliwie zawleczony z południowej, właściwej partii stanowiska. Dzisiejsza morfologia północnej części nie ma nic wspólnego z założeniami budowlanymi grodu. Szczerłość miejsca na położonej wśród bagien i wód kępie tudzież wybitnie militarna funkcja grodu oraz burzliwe wydarzenia, jakie się z jej pełnieniem wiązały, nie sprzyjały powstaniu osady przyrodowej, która — jak w licznych innych miejscowościach — mogłaby stać się zalążkiem przyszłego miasta. Jego pierwocin w przypadku Śremu trzeba szukać wyłącznie na lewym brzegu Warty. Zdaniem historyków, zlokalizowana w miejscu dzisiejszego Starego Miasta osada targowa, obsługująca rynek wewnętrzny i zewnętrzny, oraz nadprzeprawowa książecka komora celna egzystowały już co najmniej od XII w. Osada targowa została w 1253 r. lokowana na prawie magdeburskim przez Bolesława Pobożnego i Przemysła I. Wiadomości o rozwoju miasta lewobrzeżnego w następnym stupećdziesięcioleciu są nad wyraz skąpe. Kolejną przełomową datą dla Śremu jest rok 1393, kiedy to na wniosek mieszczań Władysław Jagiello przeniósł miasto na prawy brzeg Warty, w dogodniejsze warunki terenowe (głównie w aspekcie obronnym)⁶³. Osadnictwo powróciło więc w rejon najstarszego poświadczanego historycznie obiektu, czyli grodu (wówczas już właściwie grodziska), który przecież nie pełnił wtedy od dawna swej pierwotnej funkcji.

Komunikacyjno-strategiczne znaczenie wczesnośredniowiecznego Śremu trudno przecenić. Był to jeden z najważniejszych punktów w sieci drożnej Wielkopolski, położony przy przełomie środkowej Warty. Przez Śrem biegł tradycyjny szlak łączący centrum Wielkopolski ze Śląskiem, a dalej z Czechami i południowymi Niemcami. Wychodzące ze Śremu w kierunku Śląska drogi miały kilka wariantów, dążących do Wrocławia i Głogowa. Na północ biegła przez Bnin droga w kierunku Poznania, zaś na północny-wschód do Giecza i Gniezna. Od połowy XI w. ważność opisanego systemu komunikacyjnego w skali ogólnopolskiej nieco zmalała. W związku z przeniesieniem książecego centrum administracyjnego do Krakowa wykształciła się inna trasa wielkopolsko-małopolska, prowadząca przez Sieradz—Kalisz—Łą. Z początkiem XIII w., w dobie nasilonych akcji wojskowych książąt dzielnicowych dawne szlaki i leżące przy nich grody nabrały ponownie wielkiego znaczenia. Niewielki, lecz dobrze ufortyfikowany gród śremski był w ich gronie. Funkcję strażnicy przy przeprawie rzecznej pełnił obok innych zadań. Od swego założenia na przełomie X/XI w. był prawdopodobnie centrum okręgu administracyjnego, który już chyba u progu XII w. przekształcił się w kasztelanię⁶⁴. Leżąc na styku ważnych tras komunikacyjnych Śrem ogniskował w skali mezoregionalnej (zwłaszcza w XI i XII w.) różnokierunkowe impulsy kulturowe, co wyraziło się ewidentnie w zestawie cech formalno-technolo-

⁶³ S. Chmielewski, w: *Dzieje...*, s. 27 - 37.

⁶⁴ S. Chmielewski, w: *Dzieje...*, s. 23, 24; A. Pałubicka, *Grodzisko...*, s. 176.

Ryc. 18. Gród w Śremie na tle najbliższego osadnictwa obronnego. Rys. L. Fijał
 Ilustr. 18. Fortlet in Śrem against the background of the nearest defensive settlement

gicznych tutejszej ceramiki. Upadek grodu przy końcu XIII w. spowodowany został powszechnym zarzucaniem obronnych urządzeń drewniano-ziemnych na rzecz kamiennie-ceglanych. Zjawisko to jest równoczesne na płaszczyźnie politycznej z wysiłkami zjednoczeniowymi i głęboką reformą administracyjną, decydującymi także w poważny sposób o utracie pozycji wielu starych grodów.

W zakończeniu — kilka słów o wczesnośredniowiecznym osadnictwie obronnym w okolicach Śremu (ryc. 18). Na szlaku poznańskim najbliższym byłoby domniemane grodzisko stożkowate (?) w Niesłabinie (stan. 1), datowane prowizorycznie na fazę D-E Hensla⁶⁵. Pewniej wygląda udział w ochronie tej trasy dwóch grodów położonych na przesmyku międzyjeziernym w Bninie (gród wklęsły — stan. 2a, gród stożkowaty — stan. 1), z których pierwszy rozwijał się trójfazowo, w czasie od końca X w. do początku drugiej połowy XIII w., drugi natomiast dwufazowo, od pierwszej połowy XIII w. do około 1300 r.⁶⁶ Po sforsowaniu poważnej przeszkody wodnej, jaką była rynna Jezior Bnińskich, szlak biegł wzdłuż jej wschodniej krawędzi, przechodząc dalej być może w pobliżu grodu stożkowatego w Krzesinkach (Świątniczkach — stan. 1), rozpoznanego archeologicznie na małą skalę i datowanego ogólnie na XIII w.⁶⁷ Wychodząca ze Śremu trasa giecko-gnieźnieńska mogła zahaczać o gród stożkowaty w Dąbrowie (Mechlinie), niestety nie weryfikowany archeologicznie i bliżej nie datowany (poł. XIII w.?)⁶⁸. Pokonywała ona Rynnę Bnińską przesmykiem zaniemyskim bądź obchodziła ją od południa łągami nadwarciańskimi. Przesmyk zaniemyski zabezpieczał ewentualnie gród stożkowaty w Łęknie (stan. 2 — połowa XIII — początek XIV w.)⁶⁹. Pas między południowym krańcem Jeziora Zaniemyskiego a Wartą blokował natomiast gród wklęsły w Kępie Wielkiej (Czarotkach — stan. 1, X/XI — połowa XIII w.)⁷⁰. Jak widzimy, chronologia większości obiektów zazębia się z datowaniem grodu śremskiego. Ich domniemane powiązania i współzależności w ramach systemu obronnego wczesnofeudalnej Wielkopolski środkowej są na obecnym etapie badań niełatwe do wyjaśnienia.

⁶⁵ W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały...*, s. 184 - 185; W. Kowalenko, *Grody...*, s. 265.

⁶⁶ *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim* (pod red. J. Żaka), *Grodzisko wklęsłe*, Poznań 1975; *Grodzisko stożkowate*, Warszawa 1976; J. Fogel, *W kwestii „wałów zaniemyskich”*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, z. 22, 1975, s. 152 - 155 (tam zestawiona pozostała literatura).

⁶⁷ W. Hensel, *Studia i materiały...*, t. III, s. 168 - 169 (Krzesinki) oraz badania powierzchniowo-sondazowe J. Fogla w 1972 r.

⁶⁸ W. Hensel, *Studia i materiały...*, t. I, s. 154; W. Kowalenko, *Grody...*, s. 195.

⁶⁹ J. Fogel, *W kwestii...*, s. 151 - 152. Domniemane grodzisko na Wyspie Edwarda w Zaniemysłu (stan. 1) należy raczej usunąć z katalogu wczesnośredniowiecznych obiektów obronnych (tenże, op. cit., s. 150 - 151).

⁷⁰ J. Fogel, *W kwestii...*, s. 148 - 150.

AN EARLY-MEDIAEVAL FORTLET IN ŚREM

by

WOJCIECH DZIEDUSZYCKI and JERZY FOGEL (Poznań)

Summary

Despite of earlier presuppositions, no traces of ancient settlement on site 7 in Śrem (illustr. 1, 2) were discovered in the course of studies, carried out in 1967. The settling on the sandy upland among the ramifications of the Warta river basin, on the right side of the main stream, took place only in the Early Middle Ages. Six settlement layers were distinguished.

In the oldest (I) layer, dated — on the basis of ceramics — to the second half of the 10th century, there existed a small open settlement on a levelled, wooden-paved sand-bank. It is difficult now to establish the character and function of this settlement. Presumably though, it was linked with the nearby uncovered earth-wooden dike (illustr. 5), which led to a ford on the old river-bed. This dike was probably one of many elements of a system of passages through obstacles in the water-marshy area. It may have existed here up to the second half of the 13th century (written sources from 1242).

The beginning of the construction of a concave type fortlet (second layer) falls to the turn of the 10th cent. It was constructed in a levelled plane, paved with a layer of wood, the base of the defensive rampart mixed with earth, and it ran in different directions. Some parts of the rampart contained a double row of boxes about $4 \times 3,5$ m (illustr. 4). The width of the lower parts of the rampart was about 8 - 10 m, the height must have reached several metres. The maidan was covered with loose wooden levelling logs. The surface of the fortlet was presumably quite small (about 0.4 ha), which would correspond with its role as a watch-tower. In written sources there is no mention of an early fortlet. Basing upon the all-Polish situation S. Chmielewski submits the hypothesis that at the turn of the 10-th century Śrem was already an administration centre. It may be presumed that the genesis of the fortlet reaches the period of Bolesław Chrobry, i.e. before the year 1025.

About the middle, and in the second half of the 10th century (the third settlement layer) the ramparts existed unchanged. As the result of intensive use of the maidan a thick cultural stratum with relatively rich materials was unearthed. Non-closer defined buildings, destroyed by fire could be established, but no correlation with concrete military-political events.

In the course of the 12th century (IV settlement layer) the effects of the fire were partially removed. It is not known whether any serious break occurred in the fortlet's existence. At that period the name Śrem is mentioned for the first time in written sources (papal edict from Gniezno from the year 1136). Presumably at that time Śrem became the seat of a castellany.

In the first half of the 13th century (V settlement layer) part of the earlier fortlet (rampart) was destroyed and later rebuilt (younger rampart). Information on the latter is confined to modern survey and limited. The first mention about the castellany in Śrem comes from 1212; the fortlet (*castrum*) is mentioned for the first time in a document from 1234 (the division of Wielkopolska done by Henryk Brodaty and Władysław Odonic). Similarly, as many of Wielkopolska's fortles, Śrem suffered severely from the effects of regional struggles (in the year 1206 - 1229 the conflict of Władysław Laskonogi with Władysław Odonic, in 1233 - 1239 — that of Odonic with Henryk Brodaty) which ended in vast destruction of the fortlet.

In the second half of the 13th century the last — VI settlement layer — was formed. The fortlet must have functioned still in 1279 as there is a document concerning watch-

